

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Siyasi Parti Özgürlüğü: AB Uygulaması ve Türkiye Örneği

Adem KARA*

Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir ve TÜBİTAK–ULAKBİM Veri Tabanında indekslenmektedir.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Kamu Hukuku Doktora Öğrencisi.
(adem.kara@hbv.edu.tr) **ORCID ID:** [0000-0001-7751-8906](https://orcid.org/0000-0001-7751-8906)

Makale geliş tarihi: 9 Ağustos 2021 **Makale kabul tarihi:** 27 Haziran 2022

Atıf önerisi: Kara, Adem. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Siyasi Parti Özgürlüğü: AB Uygulaması ve Türkiye Örneği.” *Ankara Barosu Dergisi* 80, no. 3 (Temmuz 2022): 55-102. **DOI:** [10.30915/abd.1159119](https://doi.org/10.30915/abd.1159119)

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NDE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ: AB UYGULAMASI VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

ÖZ

Bu çalışmada, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) siyasi parti özgürlüğünün AB ülke uygulamaları ve Türkiye örneği bakımından araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında AİHS hükümleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihadı, Venedik Kriterleri, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından getirilen standartlar, bazı AB ülkelerindeki uygulamalar ve Türkiye pratiği incelenmiştir. Bu kapsamda iç hukukta siyasi parti özgürlüğüne ilişkin mevzuat ve içtihadın AİHS hükümlerine ve AİHM içtihadına uygunluk yönünden birtakım sorunlar barındırdığı tespiti yapılmıştır. Çalışmada anayasada ve mevzuatta yer alan hükümlerin AİHS hükümleri ve AİHM içtihadı paralelinde yeniden gözden geçirilerek değiştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca siyasi parti kapatma davalarında Anayasa Mahkemesinin mer'i mevzuatı AİHM içtihadı ile uyumlu bir yaklaşımla yorumlayarak karar vermesi gerektiği değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler:

siyasi parti özgürlüğü

dernek ve toplantı özgürlüğü

ifade özgürlüğü

düşünce vicdan ve din özgürlüğü

Avrupa Birliği ve siyasi partiler

FREEDOM OF POLITICAL PARTY IN THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS: EU PRACTISE AND THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

In this research, it is aimed to investigate the freedom of political parties in the European Convention on Human Rights (ECHR) in terms of implementations of the EU countries and the example of Turkey. Within the scope of the study, the provisions of the ECHR, the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR), the Venice Criteria, the standards brought by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, some EU countries' practises and the practice in Turkey were examined. In this context, it has been determined that the legislation on freedom of political party and case-law in domestic law contain some problems in terms of compliance with the provisions of the ECHR and the case-law of the ECtHR. In the study, it is stated that the provisions in the constitution and legislation should be revised and amended in parallel with the provisions of the ECHR and the case-law of the ECtHR. In addition, it has been evaluated that the Turkish Constitutional Court should decide on the cases about closure of political parties by interpreting the current legislation with an approach in line with the case-law of the ECtHR.

Keywords:

freedom of political party

freedom of association and assembly

freedom of expression

freedom of thought conscience and religion

European Union and political parties

*Demokrasi, siyasi partiler olmaksızın yaşayamaz,
ancak siyasi partiler yüzünden son bulabilir.*

Georges Vedel**

GİRİŞ

Pozitif hukukta hukukun sùjeleri, haklara, borçlanma ehliyetine ve dava ehliyetine sahip olabilmeleri yönüyle gerçek kişi olan insanlar ve tüzel kişilerdir. Tüzel kişiliğe örnek teşkil eden kolektif oluşumlardan olan siyasi partiler, çoğulcu demokrasilerin ana unsurları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla siyasi partilerin haklarının da hukuk düzenince korunması gerekir.

İnsan hakları hukuku ile ilgili temel metinlerde spesifik olarak siyasi partilere özgü bir hüküm bulunmamaktadır.^[1] Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) de doğrudan siyasi parti özgürlüğüne yönelik bir düzenleme yer almamaktadır. Bu durum, insan haklarına ilişkin düzenlemelerin gerçek kişi olan insanı merkezine almasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan AİHS'nin 9. maddesinde düzenlenen “Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü”; 10. maddesinde düzenlenen “İfade Özgürlüğü”; 11. maddesinde düzenlenen “Dernek ve Toplantı Özgürlüğü” ve 1 No.lu Ek Protokol'ün 3. maddesinde yer verilen “Serbest Seçim Hakkı” kavramlarının siyasi parti özgürlüğü ile ilişkili kavramlar olduğu söylenebilecektir. Mahkeme'ye göre Sözleşmenin koruma kapsamına aldığı örgütlenmelerin başında siyasi partiler gelmektedir.^[2] Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine (AİHM), ulusal makamlarca kapatılan siyasi partiler tarafından, anılan hak ve özgürlüklerin ihlali gerekçesiyle yapılan başvuruları kabul etmiş; siyasi partilerin AİHS ile getirilen güvencelerden yararlanamayacağı hususunda yapılan itirazları reddetmiştir.

** Fransız kamu hukuku profesörü.

[1] Adil Şahin, “İnsan Hakları Hukukunda Siyasal Parti Özgürlüğü ya da AİHM'nin 30 Haziran 2009 Tarihli “Batasuna Kararı” nı Yeniden Düşünmek,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65, no. 1, (2010): 138.

[2] Case of Socialist Party and Others v Turkey, <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itimid%22:%7B%22001-58172%22%7D%7D>, par. 26, 28.

AİHM kararlarına göre siyasi partiler çoğulcu demokrasinin olmazsa olmazı, bu itibarla demokratik toplumun vazgeçilmez bir unsurudur. Bir yandan demokratik düzenin sağlıklı işleyebilmesi için siyasi partilerin serbestçe kurulup faaliyette bulunabilmesi ihtiyacı, diğer yandan demokratik düzen açısından tehdit oluşturmaları halinde yasaklanmaları ve/veya kapatılmaları gerekliliğinin oluşturduğu ikilem, her devletin kendine özgü hukuki düzenlemeleri ile çözülmeye çalışılmaktadır.^[3]

Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde siyasi partiler hukuku oluşturulurken, geçmişte yaşanan tecrübeler de dikkate alınarak belirli bazı sınırlamalara yer verilmiştir. Bu bağlamda, siyasi partilerin kuruluş usûl ve esasları ile siyasi partilerin kapatılmasını düzenleyen hükümlere ya doğrudan anayasa metinlerinde ya da kanunlarda yer verilmiştir. Örneğin Almanya, Avusturya, İtalya, İspanya, Portekiz gibi ülkelerde siyasi parti özgürlüğü doğrudan ya da dolaylı olarak anayasalarda düzenlenmiştir. Danimarka ve Finlandiya gibi bazı ülkelerin anayasalarında siyasi partilere özel bir atıf yapılmadığı görülmektedir. AB ülkelerinde siyasi partilerin kapatılması yönündeki yaptırımlar, istisnai olarak uygulama alanı bulmaktadır. AİHS'ne taraf ülkelerden biri olan Türkiye, siyasi parti özgürlüğünü ve bu özgürlüğün sınırlarını hem Anayasa hem de kanunla düzenlemiştir. Çok partili hayata geçiş sonrası süreçte Türkiye, AB ülkeleri ile mukayese edildiğinde siyasi parti özgürlüğü bakımından olumsuz bir görüntü sergilemiştir. Türkiye'nin AİHM'nin yargı yetkisini tanıdığı 1989 yılından sonraki süreçte de bu durumun değişmediğini söylemek mümkündür.

AİHS'nde siyasi parti özgürlüğünün AB uygulaması ve Türkiye örneği bakımından araştırılmasının amaçlandığı bu çalışmanın ilk bölümünde AİHS'nde siyasi parti özgürlüğü ile ilişkili olan düzenlemelere, AİHM içtihadında yer alan kriterlere, Venedik Komisyonu ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM) tarafından getirilen standartlara yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde AB ülkelerinde siyasi parti özgürlüğü ve bu özgürlüğün kısıtlanmasına yönelik uygulamaların tespiti amacıyla Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, İtalya, İspanya ve Portekiz örnekleri incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Türkiye örneği, Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu'nda yer alan düzenlemeler,

[3] Hakan Sabri Çelikyay ve Rengül Ekizceleroğlu, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminde Son Dönemde Yaşanan Gelişmeler," *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 6, no. 5, (2017): 103.

siyasi parti kapatmalarına ilişkin uygulamalar, tarihsel süreçteki gelişmeler ve AİHM içtihadı ışığında ele alınmıştır.

I. AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİNDE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ, AİHM İÇTİHADINDA YER ALAN KRİTERLER VE DİĞER STANDARTLAR

A) DÜŞÜNCE, VİCDAN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, AİHS'nin 9. maddesinde düzenlenmiştir. AİHS'nin 9. maddesi, inanç özgürlüğüne ilişkin olarak *içsel alan* (*forum internum*) ve *dışsal alan* (*forum externum*) olmak üzere iki alanı korumaktadır. İçsel alan herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne mutlak olarak sahip olduğu alandır. Dışsal alan ise bu hakkın dışa vurulması sonucu ortaya çıkan sınırlı alandır. Din, vicdan ve düşünce özgürlüğünün dışsal alanı, bu kavramların bireysel veya kolektif, kamusal ya da özel alanda çeşitli yöntemlerle açıklanması anlamına gelmektedir. 9. madde, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü garanti altına alarak din ve dünya görüşü seçme özgürlüğünü düzenlemiştir. Bu madde gereğince Devlet topluma yönelik bir dini inanç lehine zorlama ya da yasaklama yetkisine sahip değildir. Dolayısıyla 9. madde inanç sahiplerinin olduğu kadar inanç sahibi olmayanların da haklarını garanti altına almaktadır (negatif inanç özgürlüğü).

Belirtmek gerekir ki, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (Komisyon) ve AİHM, 9. maddede düzenlenen din ve vicdan özgürlüğüne, ifade ve örgütlenme özgürlüğüne tanınan üstün korumayı sağlamamaktadır. AİHS m.9/2 uyarınca din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir. Örneğin AİHM'nin muhtelif kararlarında, *İslamcı fundamentalizmin* çoğulcu demokratik toplumla ve fert özerkliği ile bağdaşmadığı belirtilmiştir. Nitekim *Refah Partisi ve Diğerleri/Türkiye* kararında AİHM, partinin savunduğu birtakım düşünceleri ve projeleri çoğulcu toplum ve demokrasi açısından tehdit olarak kabul etmiş ve henüz eyleme geçmemiş olsa bile partinin kapatılmasının meşru gerekçesi olarak görmüştür. Avusturya'da Nasyonal Sosyalist Parti'nin yasaklanmasına ilişkin kanun uyarınca yargılanarak, cezalandırılan başvurucunun başvurusu, Sözleşme'nin 9. ve 10. maddesinde düzenlenen haklardaki kısıtlamaların meşruiyeti bakımından ele alınmıştır. Komisyon, Avusturya Nasyonal Sosyalist Partisi'nin faaliyetleri göz önüne alındığında bu kısıtlamaları kamu

güvenliği, milli güvenlik ve başkalarının haklarının korunması gibi amaçlar açısından demokratik bir toplumda alınması gereken önlemler kapsamında kabul ederek; kısıtlamanın AİHS'nin m. 9/2. ve m. 10/2'ye aykırı olmadığına hükmetmiştir.^[4] AİHM ve Komisyon 9. maddenin sözleşmeye üye ülkeler tarafından sınırlama alanının belirlenmesinde “sınırlamanın demokratik bir toplumda zorunlu olması” kriterini uygulamaktadır.^[5]

B) İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ

Siyasi partilerin demokrasilerdeki işlevleri dikkate alındığında, siyasi parti özgürlüğünün AİHS'nin ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesi bakımından da değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira siyasi partiler kolektif düşüncenin ürünleri olmakla birlikte, aynı zamanda ifade özgürlüğünün toplu olarak kullanılmasını sağlamaktadırlar.^[6] Çoğulcu demokratik bir anlayışın işleyebilmesi ancak düşüncelerin serbestçe ifade edilebildiği bir ortamda mümkündür. Düşünce ve duyguların özgürce yazıyla veya sözle ifade edilebilmesi ve bunların elde edilerek başkalarına ulaştırılabilmesi, bireyin ve toplumun gelişmesi bakımından vazgeçilmez bir kuraldır.^[7] 10. madde ile güvence altına ifade özgürlüğü aslında demokratik bir ülkede demokrasinin başta gelen esaslarından biridir.^[8]

AİHS'nin 10. maddesinde yer verilen ifade özgürlüğü, 9. ve 11. maddede yer verilen inanç ve örgütlenme özgürlüklerini de kapsayan, daha genel (*lex generalis*) anlam taşımaktadır.^[9] Bu sebeple ifade özgürlüğü, toplanma ve

[4] Akt. Veysel Dinler, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler,” (Yüksek Lisans Tezi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, 2003), 133.

[5] Şennur Ağırbaşı, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü,” *TBB Dergisi*, no. 101, (Temmuz-Ağustos, 2012): 83.

[6] Socialist Party and Others v. Turkey, par. 41; Refah Partisi and Others v. Turkey, para. 45.

[7] Ömer Anayurt, *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*, (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2004), 121-2.

[8] İlyas Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, 3. Baskı, (Ankara: Astana Yayınları, 2019), 768.

[9] Feyyaz Gölcüklü ve A. Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, 3.

dernek kurma özgürlüğü içinde yer almakta; Sözleşme'nin 10. maddesinin ihlali, 11. maddenin ihlali içinde adeta erimektedir. İsviçre makamlarının belli bölgelerde bütün siyasi toplantıları yasakladığı *Jurasiennel/İsviçre*[10] olayında Komisyon; 11. maddede öngörülen barışçı amaçlarla toplanma özgürlüğünün ifade özgürlüğü gibi demokratik toplumun temel haklarından biri olduğunu vurgulayarak, bu iki özgürlüğün birbirinden ayrılamayacağı kararına varmıştır.^[11]

TBKP/Türkiye ve *ÖZDEP/Türkiye* davalarında Mahkeme, 11. maddenin özerk anlamına ve özel uygulama alanına karşın, görülmekte olan davanın 10. madde ışığında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.^[12] *Sosyalist Parti/Türkiye* davasında, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü, ifade özgürlüğünün tezahür şekillerinden biri olarak kabul edilmiştir.^[13] Siyasi partilerin ifade özgürlüğünün kolektif kullanılmasını sağlayan en önemli araçlar olması ve onların tüzel kişilik olarak ifade özgürlüğüne sahip olmaları, siyasi partilerin Sözleşmenin 10. ve 11. maddelerini dayanak alabilmelerine imkân sağlamaktadır.

AİHM'ne göre, siyasi partiler, demokratik toplumun özünü teşkil eden ve kamusal tartışmayı mümkün kılan kolektif ifade araçları olduklarından, bir siyasi partinin dile getirdiği görüşler çoğunluğun veya devlet görevlilerinin hoşuna gitmese de kamusal tartışmaya bir katkı niteliğindedir.^[14] Mahkeme, demokratik toplumu tanımlarken muhalefet hakkını ve bu hakkın kullanılmasında ifade özgürlüğünü esas almaktadır. AİHM, *Piermont/Fransa*^[15]

Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 2002), 356.

[10] Bkz. *Rassemblement Jurasiennel et Unité Jurasiennel/İsviçre*, 8191/78, 10 Ekim 1979 tarihli Komisyon kabul edilebilirlik kararı.

[11] Akt. Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 131.

[12] Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 131.

[13] Bakır Çağlar ve Naz Çavuşoğlu, "Parti Kapatma Davalarında Mermer-Mozaiik İkilemi," *Anayasa Yargısı*, no. 16, (1999): 178.

[14] Mustafa Erdoğan, "AİHM'nin RP Kararının Düşündürdükleri," *Liberal Düşünce Dergisi*, no. 23, (2001): 41.

[15] App No: 15773/89; 15774/89 (ECHR 1995)

kararında, ifade özgürlüğünü *muhalefet estetiği* olarak formüle etmiştir.^[16] Kararda muhalif görüşlerin politik arenada yer alması gerektiği vurgulanarak; barışçıl ve izinli bir gösteride yerel partilerin şiddet çağrısı içermeyen konuşmaları, demokratik tartışmaya katkı olarak değerlendirilmiştir. Kararda demokratik toplumun, çoğulculuk, hoşgörü ve açık fikirliliğin gereği olarak siyasi partiler olmadan sağlanamayacağını altı çizilmiştir. Son olarak, *Kerestecioglu Demir/Türkiye* kararında^[17] AİHM, yasama dokunulmazlığını kaldıran birçok tedbirin birleşiminin, Sözleşmenin 10. maddesi ile güvence altına alınan ifade özgürlüğünün kullanımına bir müdahale teşkil ettiğine ilişkin önceki içtihadı ışığında, yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının, kendi başına, başvuruçunun Sözleşmenin 10. maddesinde korunan hakkının kullanımına müdahale oluşturduğunu ifade etmiştir.

AİHS m. 10/2 ile ifade özgürlüğünün sınırlanabileceği tahdidi olarak düzenlenmiştir. Buna göre ifade özgürlüğü ancak *ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması, suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın korunması, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, sır kabul edilen bilgilerin açıklanmasının önlenmesi, yargı organlarının otorite ve tarafsızlığının korunması* amaçları için kısıtlanabilecektir. Bu sınırlamalar özellikle modern dünyada nefret, şiddet ve müstehcen ifade ve söylem biçimlerinin artmasıyla ve taraf devletlerin de kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanması ve korunması, toprak bütünlüğünün korunması, ahlakın ve sağlığın korunması bakımlarından önemli bir mekanizma haline gelmiştir.^[18]

[16] Bu davada başvuruçusu Alman bir politikacı olup Fransız Polinezyasında bir miting sırasında Fransız Polinezyasının bağımsızlığını desteklediğini ve nükleer karşıtı olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşleri sebebiyle başvuruçusu sınır dışı edilmiş ve bir daha Polinezya topraklarına girmesi yasaklanmıştır.

[17] Bkz. <https://anayasagundemi.files.wordpress.com/2021/05/kerestecioglu-demir-v-turkiye-basvurusu.pdf>, s. 14. Erişim tarihi: 31.05.2021.

[18] Cengiz Gül ve Seher Çakan, "AİHM Kararları Işığında Nefret, Şiddet ve Müstehcen İçerikli Söylemler Bakımından İfade Özgürlüğünün Sınırlandırılması," *ERÜHFD* 13, no. 1, (2018): 404.

bakıldığında, siyasi partilerin 11. madde kapsamına girdiğinden kuşku duyulamayacağını açıkça belirtmiştir.^[23]

AİHS’nde örgütlenme türleri, ayrı ayrı maddeler yerine, tek bir madde içinde düzenlemiştir. Burada örgütlenme özgürlüğü kapsamında yer alan siyasi partilere açıkça yer verilmemiş olmakla birlikte, Komisyon ve AİHM kararlarında siyasi partiler, siyasi amaçların aktif olarak gerçekleşmesini sağlayan kurumlar olarak ele alınmakta ve 11. madde kapsamında değerlendirilmektedir. Dernek ve toplantı özgürlüğü, düşünce özgürlüğü gibi özgürlükçü düzenin temeli sayılmaktadır.^[24] Bu madde, özel hüküm (*lex specialis*) niteliği taşımakla beraber, kimi zaman inanç ve ifade özgürlüklerini düzenleyen 9. ve 10. maddelerin ışığında da değerlendirilebilmektedir. AİHM kararlarında, Sözleşmenin ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesinin, 11. maddenin yorumunda kullanılmasının zorunlu bir durum yarattığı sık sık vurgulanmaktadır. AİHM’ne göre, 9. ve 10. maddeler 11. maddenin unsurlarındandır ve bu maddelerin ihlali, 11. maddenin ihlaline katılan ilave ihlaller olarak değerlendirilmektedir.^[25]

Dernek ve toplantı özgürlüğünün hangi hallerde sınırlandırabileceği AİHS m. 11/2’de düzenlenmiştir. Buna göre dernek ve toplantı hakkı “demokratik bir toplumda, zorunlu tedbirler mahiyetinde olarak millî güvenliğin, genel emniyetin, düzeni muhafazanın, suçun önlenmesinin, sağlığın veya ahlâkın veya başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için ve ancak kanunla” sınırlandırılabilir. Sözleşmenin örgütlenme özgürlüğünü düzenleyen 11. maddesi, Türkiye’de Anayasa’ya ve Siyasi Partiler Kanunu’na (SPK) aykırılık gerekçesiyle uygulanan siyasi parti kapatma yaptırımlarının söz konusu hükme aykırı bulunması yönüyle, ayrıca önem arz etmektedir.^[26]

[23] Aydın, “Bölünmez Bütünlük İlkesine Aykırılık,” 8.

[24] Durmuş Tezcan, M. Ruhan Erdem ve Oğuz Sancakdar, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2002), 349.

[25] Gölcüklü ve Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, 367-368.

[26] TBKP, SP, ÖZDEP, HEP, DEP ve STP’nin kapatılma kararları, AİHM tarafından Sözleşmenin 11. maddesinin ihlali olarak değerlendirilmiştir.

D) SERBEST SEÇİM HAKKI (1 NO.LU EK PROTOKOL MADDE 3)

Siyasi parti özgürlüğü ile ilişkili bir kavram olan serbest seçim hakkı, Sözleşme sistemine 1 No.lu Ek Protokol^[27] ile birlikte girmiştir. AİHM'nin birçok kararında belirttiği gibi, demokrasi AİHS'ne uygun tek siyasal rejimdir ve siyasi partiler demokrasinin layığıyla işlemlerini sağlayan en önemli kurumlardır.^[28] 1 No.lu Ek Protokol'ün "*Serbest Seçim Hakkı*" başlığını taşıyan 3. maddesi şu şekildedir: "Yüksek sözleşen taraflar yasama organının seçiminde halkın kanaatinin özgürce açıklanmasını sağlayacak koşullar içinde, makul aralıklarla, gizli oyla serbest seçimler yapmayı taahhüt ederler."

Bu madde, basit bir oy hakkından ziyade, sözleşmeye taraf devletlerin yasama organını serbest seçimler ile oluşturması zorunluluğuna işaret etmektedir. Komisyon ilk kararlarında, bu hakkın kurumsal bir hakkı içerdiğini ifade etmiştir. Komisyon ve AİHM'nin görüşü zamanla gelişerek genişlik kazanmış ve bu hakkın Sözleşmedeki diğer haklar gibi subjektif bir hak olduğu sonucuna varılmıştır. Serbest seçim hakkı, *oy kullanma* ve *aday olma* haklarını içermektedir.^[29] Seçimlerin serbest olması; halkın kanaatini özgürce ortaya koyacak koşulların sağlanması ve seçmenin belli bir yönde oy kullanma zorunda bırakılmaması anlamına gelmektedir. Bu koşullar, AİHS'nin 10. ve 11. maddeleriyle yakın ilişki içerisindedir. Serbest seçim hakkı mutlak bir hak değildir. AİHM serbest seçim hakkı kapsamında incelediği başvurularda bu hakkın mutlak bir nitelik taşımadığını, devletlerin kendi siyasal sistemleri üzerinde geniş bir takdir yetkilerinin olduğunu istikrarlı biçimde dile getirmiştir.^[30]

E) AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ İÇTİHADINDA YER ALAN KRİTERLER

Sahip olduğu büyük önemle birlikte, siyasi parti özgürlüğünün de Sözleşmede yer alan ve mutlak niteliğe sahip işkence yasağı, kölelik yasağı gibi birkaç hak ve özgürlük dışındaki tüm hak ve özgürlüklerde olduğu gibi

[27] Bkz. https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/05/08/AIHS_1_protokol.pdf, Erişim tarihi: 01.02.2022.

[28] Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 134.

[29] Gölcüklü ve Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, 437.

[30] Serkan Nebi Yıldırım, *Bir Siyasi Hak Olarak Seçme Hakkının Niteliği*, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2021), 58.

sınırlandırılması kaçınılmazdır. Mahkeme, Sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen 9. maddesi, ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesi ve toplantı ve dernek kurma özgürlüğünü düzenleyen 11. maddesi için aynı sınırlandırma testini uygulamaktadır.^[31] Mahkeme anılan maddelerde düzenlenen özgürlüklerin ihlali iddialarına ilişkin başvuruları üç aşamalı olarak incelemektedir.

İncelemenin birinci aşaması, şikâyetle konu olan olayın bahsi geçen haklardan birinin kapsamında yer alıp almadığına, dolayısıyla hükmün uygulanabilirliğine ilişkin değerlendirmedir. Bu inceleme sonrasında olumlu bir sonuca ulaşılması durumunda ikinci aşamaya geçilmekte; aksi halde başvuru reddedilmektedir. Bu aşamada Mahkemenin konu bakımından yetkili olup olmadığı tespiti yapılmaktadır. İncelemenin ikinci aşaması, söz konusu haklara yönelik olan işlemin, eylemin veya alınan önlemin müdahale teşkil edip etmediğine ilişkindir. Bu inceleme sonrasında söz konusu haklara müdahale edildiği sonucuna ulaşılması durumunda üçüncü ve son aşamaya geçilebilmekte; aksi halde başvuru reddedilmektedir. İncelemenin üçüncü ve son aşamasında ise vaki müdahalenin, söz konusu hakların düzenlendiği maddelerin ikinci fıkrası çerçevesinde haklılık kazanıp kazanmadığı incelenmektedir. AİHM içtihatlarına göre bir müdahalenin haklı olup olmadığının belirlenmesi; söz konusu özgürlüğe yapılan müdahalenin *kanuni olması*, *meşru bir amaç için yapılmış olması* ve *demokratik bir toplumda gerekli olması* kriterlerinin karşılanması ile mümkün olmaktadır.^[32] AİHM'ne göre "Kanun" yetkili mahkemelerin yorumladığı şekliyle yürürlükte olan hükümdür.^[33] Mahkemenin yaptığı bu *özerk yorum* ile kanunilik kriteri başvurucular lehine olacak şekilde genişletilmiştir. AİHS'nde meşru amaçların bir kısmı *kamu güvenliği*, *kamu sağlığı*, *kamu düzeni*, *genel sağlık*, *ahlak*, *başkalarının hak ve özgürlükleri* olarak düzenlenmiştir. Öte yandan meşru amaçların bir kısmı ise yalnızca belirli bir hakkın sınırlandırılması bakımından düzenlenmiştir. Örneğin *ülkenin ekonomik refahı* yalnızca özel

[31] Özel hayata ve aile hayatına saygı hakkını düzenleyen 8. maddesi için de aynı test uygulanmaktadır.

[32] Zeynep Hazar, "Siyasi Partilerin Kapatılması ve Demokratik Toplumda Gereklilik İlkesi: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Çerçevesinde Bir İnceleme," *YBHD* 3, no. 1, (2018): 73.

[33] Leyla Şahin /Türkiye, 88; Gülcü/Türkiye, BN. 17526/10, KT. 19.01.2016, 103-104.

hayata ve aile hayatına saygı hakkının düzenlendiği 8. madde için meşru sınırlandırma amacı iken, *gizli bilgilerin açığa vurulması ve yargı gücünün otorite ve tarafsızlığının sağlanması* yalnızca ifade hürriyetinin düzenlendiği 10. madde için meşru sınırlandırma amacı niteliğindedir. 11. maddenin ikinci fıkrasına göre;

- Milli güvenlik,
- Kamu güvenliğinin sağlanması,
- Kamu düzeninin sağlanması,
- Suç işlenmesinin önlenmesi,
- Sağlığın, ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması

Örgütlenme ve toplantı özgürlüğünün sınırlandırılması için söz konusu olabilecek meşru amaçlardır. AİHS'nde yer alan demokratik toplumda gereklilik ilkesi, AİHM tarafından zamanla geliştirilmiş ve devletlerin bir hakkı meşru amaçlarla sınırlandırırken uyması gereken en önemli ölçüt halini almıştır. Siyasi parti özgürlüğüne yapılan müdahalenin meşruluğunun tespitinde her ne kadar üç aşama varsa da Mahkeme'nin içtihadının şekillendiren ve ihlalin olup olmadığına karar verilen aşama, çoğu zaman müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığı aşamasıdır.^[34] Demokratik toplumda gereklilik ölçütü, AİHS'nin iki temel dayanağını içinde barındırmaktadır. Bunlardan ilki, *çoğulcu toplumun gerçekleşme aracı olan demokrasinin teminat altına alınmasıdır*. Nitekim AİHM, *Refah Partisi ve Diğerleri/Türkiye* kararında partinin savunduğu birtakım düşünceleri ve projeleri çoğulcu toplum ve demokrasi açısından tehdit olarak kabul etmiş ve henüz eyleme geçilmemiş olsa bile partinin kapatılmasının meşru gerekçeleri olarak görmüştür. İkinci temel dayanak ise *insan haklarına saygının etkin bir şekilde yargısal denetiminin yapılmasıdır*. Demokratik bir toplumda gereklilik ilkesi ile bir yandan egemenlik hakkının kullanılması anlamında taraf devlete takdir yetkisi tanınırken, diğer yandan AİHS'ne taraf devletlerin, örgütlenme ve toplantı özgürlüğüne müdahalelerinin Mahkemece denetiminin yapılmasına imkân sağlanmaktadır.

[34] Hazar, "Siyasi Partilerin Kapatılması ve Demokratik Toplumda Gereklilik İlkesi," 81.

F) VENEDİK KOMİSYONU RAPORU

1998 yılında Venedik Komisyonu, Avrupa Konseyi Genel Sekreterliğinin isteği ile “Siyasi partilerin yasaklanması ve benzer tedbirler” başlığı altında ülkeler bazında kapsamlı ve karşılaştırmalı bir inceleme gerçekleştirmiştir.^[35] Venedik Komisyonu, aldığı yanıtlara dayanarak, siyasi partilerin yasaklanmasına ilişkin ulusal kuralları sınıflandıran ve inceleyen bir rapor hazırlamış ve bu rapor 12-13 Haziran 1998 tarihindeki Genel Kurul Toplantısı’nda kabul edilmiştir. Parti kapatmaya ilişkin ulusal uygulamaların *kayda değer çeşitliliği*, siyasi partilerin uymak zorunda olduğu; yasaklama ve kapatma kriterleri olarak başvurulabilecek maddi şartların düzenlenmesine de yansımaktadır. Venedik Komisyonunun 1998 Raporu’nun 2009 yılında yayımlanan güncel versiyonuna göre, siyasi partiler hakkındaki muhtelif ulusal şartlar arasında aşağıdaki başlıklarla ilgili yasaklar yer almaktadır:^[36]

- Devletin varlığına veya hâkimiyetine yönelik tehditler,
- Temel demokratik düzene yönelik tehditler,
- Devletin toprak bütünlüğüne yönelik tehditler,
- Sosyal, etnik veya dini nefreti beslemek,
- Etnik ayrımcılığı körüklemek,
- Şiddete başvurmak veya şiddete başvurmakla tehdit etmek,
- Nazizm veya faşizm,
- Suç örgütleri,
- Askeri veya paramiliter örgütler,
- Gizli veya yıkıcı yöntemler.

[35] İnceleme çerçevesinde Arnavutluk, Arjantin, Azerbaycan, Belarus, Belçika, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Kanada, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Japonya, Kırgızistan, Letonya, Liechtenstein, Litvanya, Moldova, Hollanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya, Slovakya, İspanya, Slovenya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Ukrayna ve Uruguay’dan yanıt alınmıştır.

[36] Venedik Komisyonu’nun Türkiye’de Siyasi Partilerin Yasaklanmasına İlişkin Anayasal ve Yasal Hükümlere Dair Görüşü, (2009 Güncellenmiş Versiyonu), https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Venedik_Komisyonu_Turkiye_Raporu.pdf, 6.

Venedik Komisyonu tarafından Avrupa'daki siyasi partilerin yasaklanmasına ve kapatılmasına ilişkin 1998 yılında gerçekleştirilen anket, Venedik Komisyonunun Aralık 1999'da "Siyasi partilerin yasaklanmasına ve kapatılmasına ve benzeri tedbirlere ilişkin ilkelerin" kabulü ile sonuçlanmıştır. Yedi paragraftan oluşan bu ilkeler ile başka hususların yanı sıra siyasi partilerin önemi vurgulanırken ve parti kapatmanın, "son derece kısıtlı miktarda" ve "katı bir ölçülülük ilkesine bağlı kalarak uygulanması gereken geniş kapsamlı bir tedbir" olduğunun altı çizilmiştir. Venedik Komisyonu bu görüşünde, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin (AKPM) onaylamış olduğu ve başka kurumların yanı sıra Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği gibi kurumlar tarafından genel Avrupa standartları olarak anılan bu ilkeleri tekrarlamış ve teyit etmiştir. Söz konusu ilkelerden özellikle üçüncü paragrafta yer alan ilke büyük önem taşımaktadır:

Siyasi partilerin yasaklanması veya kapatılması yalnızca, demokratik anayasal düzeni yıkmak için siyasi araç olarak şiddetin kullanılmasını savunan veya şiddet kullanan ve bu şekilde anayasa ile güvence altına alınmış hakları ve özgürlükleri zayıflatan partiler söz konusu olduğunda haklı olabilir. Bir partinin Anayasanın barışçıl bir şekilde değiştirilmesini savunması tek başına yasaklama veya kapatılma için yeterli bir sebep olmamalıdır.

Burada hemen belirtmek gerekir ki "anayasal düzeni yıkmak için siyasi araç olarak şiddetin kullanılmasını savunma veya şiddet kullanma" kriteri, AİHM'nin İslamcı fundamentalizm ve nasyonal sosyalizm gibi siyasi akımların, henüz düşünce ve proje aşamasında olsa bile yasaklanması gerektiğine dayanan içtihadı ile farklılık arz etmektedir.

G) AVRUPA KONSEYİ PARLAMENTERLER MECLİSİNİN KARARI

Siyasi parti özgürlüğü hususunda AKPM'nin 2002 tarihli ve 1308 sayılı kararı da dikkat çekicidir. İlgili kararın 11. paragrafında siyasi partilerin kısıtlanması bağlamında aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir:

Sonuç olarak ve yukarıdakilerin ışığında, Meclis, üye devletlerin hükümetlerini aşağıdaki ilkelere uymaya davet etmektedir:

- Siyasi çoğulculuk, her demokratik rejimin temel ilkelerinden biridir;

- Siyasi partilerin sınırlandırılması veya kapatılması, yalnızca ilgili partinin şiddete başvurması veya toplumun huzurunu ve ülkenin demokratik anayasal düzenini tehdit ettiği durumlarda uygulanacak istisnai tedbirler olarak görülmelidir;
- Mümkün olduğunca kapatmadan daha az radikal tedbirlere başvurulmalıdır;
- Bir parti, üyelerinin parti tüzüğüne veya faaliyetlerine aykırı eylemlerinden sorumlu tutulamaz;
- Siyasi bir parti yalnızca son çare olarak, ülkenin anayasal düzenine uygun şekilde ve adil bir yargı için gerekli tüm garantileri sunan usuller çerçevesinde yasaklanmalı veya kapatılmalıdır;
- Her üye devletin yasal sisteminde, partileri sınırlayan tedbirlerin siyasi mercilerce keyfi bir şekilde kullanılamamasını sağlayan spesifik hükümler yer almalıdır.

AKPM kararında yer alan standartlara göre siyasi partilerin kapatılması için üç temel gerekçenin ön plana çıktığı söylenebilecektir. Bunlardan ilki “çoğulcu toplumun gerçekleşme aracı olan demokrasinin teminat altına alınması”, ikincisi “siyasi partilerin yalnızca şiddet kullanılmasını savunması ya da şiddeti politik bir araç olarak kullanması (ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve hoşgörüsüzlük şiddet savunusunun belirli görünümüleri olarak kabul edilmektedir)”;^[37] üçüncüsü ise “kapatma önleminin demokratik düzeni korumak bakımından son çare olması”dır. Sonuç itibarıyla kapatılmak istenen parti demokratik düzen açısından gerçek bir tehlike oluşturmalı ve bu tehlikenin daha hafif önlemlerle giderilmesi mümkün olmamalıdır.^[38]

II. AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ

Çalışmanın bu bölümünde AB üyesi ülkeler bakımından siyasi parti özgürlüğü, söz konusu özgürlüğün kısıtlanmasına ilişkin uygulama ve/veya düzenleme geçmişi olan bazı ülkeler tespit edilerek incelenmiştir. Bu

[37] AİHM içtihadında bazı davalar bakımından Refah Partisi kararında da görüleceği üzere, şiddet koşulu zorunlu değildir.

[38] Oktay Uygun, “Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi,” *Anayasa Yargısı* 17, (2000): 259.

kapsamda Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, İtalya, İspanya ve Portekiz örneklerine yer verilecektir.

A) ALMANYA

AB ülkeleri arasında, anayasasında siyasi parti yasağına yer veren ülkelerden biri Almanya'dır. 1949 tarihli Batı Alman Anayasası'nın 21. maddesinin ikinci fıkrası ile siyasi parti özgürlüğünü düzenlemekte ve "amaçları ve faaliyetleri liberal demokratik düzeni bozmak veya parçalamak veya cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek olan siyasal partilerin, Federal Anayasa Mahkemesi tarafından, anayasa-dışı ilan edilebileceğinin" altını çizmektedir. Anılan hüküm uyarınca, herhangi bir siyasi partinin, amacı ve yandaşlarının davranışlarıyla, özgür demokratik düzeni kısıtlamayı, ya da Federal Cumhuriyet'in varlığını tehlikeye düşürmeyi hedeflemesi, o partinin kapatılmasını gerektirmektedir. Bir siyasi partinin kapatılması için, parti taraftarlarının hür demokratik düzeni ihlal ve bertaraf etmeye veya Almanya'nın varlığını tehlike içine sokacak tutum ve davranışlara yönelmiş olması gerekmektedir. Alman Federal Anayasa Mahkemesi tarafından siyasi partilerin kapatılmasındaki amaç "hür demokratik devletin, kendisine yönelik hasmane amaçlara karşı koyması, savunma durumunda kalması ve temel düzene yönelik saldırıları önlemeye çalışması" şeklinde belirtilmiştir. Almanya'da Federal Parlamento, Federal Konsey veya Federal Hükümet bu hususta yetkili kılınmış; Federal Savcıya bu yetki verilmemiştir.^[39]

Almanya'da 1945'te Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei-NSDAP*), 1952'de Sosyalist Reich Partisi (*Sozialistische Reichspartei Deutschlands-SRP*) ve 1956'da Almanya Komünist Partisi (*Kommunistische Partei Deutschlands-KPD*) olmak üzere toplamda üç parti kapatılmıştır. Dolayısıyla 1949 tarihli Anayasa hükmü gereğince, SRP ve KPD olmak üzere toplamda iki parti Federal Anayasa Mahkemesi tarafından anayasa-dışı ilan edilerek kapatılmıştır. KPD'nin kapatılması kararında Federal Anayasa Mahkemesi, partinin düzeni yıkmak için *faal, savaşçı ve agresif* bir tutum içinde bulunduğunu tespitine yer vermiştir.

[39] Vedat Ahsen Coşar, "Siyasi Partilerin Yasaklanması ile İlgili Venedik Kriterleri," *Ankara Barosu Dergisi* 67, no. 2, (Bahar, 2009): 126.

AİHM kapatılan KPD'nin başvurusunu^[40] reddederken, Sözleşmenin hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasının yasaklanmasına ilişkin 17. maddesine^[41] dayanmıştır.^[42] KDP 1967 yılında yeniden kurulmuş, bu partinin tekrar kapatılması yönünde bir talepte bulunulmamıştır. Alman Federal Anayasa Mahkemesi, bu davalarda, bir yorum ilkesi olarak *mücadeleci demokrasi* kavramına başvurmuştur. Militan demokrasi olarak da bilinen bu yaklaşıma göre bir demokrasi kendi değerlerini korumak için siyasi ifade hürriyetini ve siyasi örgütlenme hakkını sınırlayabilir.^[43] Bu anlayışta şiddet içermeseler de tamamen demokratik yol, araç ve yöntemler dahilinde olsa bile birtakım düşünceler savunulamaz, siyasal örgütlenmelerine imkân tanınmaz ve dolayısıyla bu düşünceler demokratik yollardan da olsa iktidara taşınmaz.^[44]

2003 yılında aşırı sağcı Nasyonal Demokrat Parti (*Die Nationaldemokratische Partei Deutschlands-NPD*) ile ilgili ilk kapatma girişimi parti yönetiminde istihbarat için çalışan bağlantı elemanlarının bulunduğu anlaşılması nedeniyle başarısız olmuştur. Anayasa Mahkemesi hâkimleri tüm bağlantı elemanlarının NPD yönetiminden çekilmesini bir kapatma davası için şart koşmuş, aksi takdirde kapatmaya gerekçe oluşturan kanıtların iç istihbarat birimi Anayasayı Koruma Dairesi tarafından uzaktan kontrol edilip edilmediğinin belirsiz kalacağını açıklamıştır. NPD'nin kapatılmasına yönelik ilk girişimden sonuç alınamaması üzerine eyaletler, 2012 yılında yeni bir kapatma girişiminde bulunma kararı alarak 2013 yılı aralık ayında Federal Anayasa Mahkemesine başvuruda bulunmuştur. Alman Federal

[40] Bkz. European Commission on Human Rights (ECommHR), *Kommunistische Partei Deutschlands vs Germany*, 20 July 1957, Application No. 250/57.

[41] Madde 17- Hakların kötüye kullanımının yasaklanması: *Bu Sözleşme hükümlerinden hiçbiri bir devlete, topluluğa veya ferde, işbu Sözleşmede tanınan hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya mezkûr Sözleşmede derpiş edildiğinden daha geniş ölçüde tahditlere tabi tutulmasını istihdaf eden bir faaliyete girişmeye veya harekette bulunmaya mâtuף herhangi bir hak sağladığı şeklinde tefsir olunamaz.*

[42] Fazıl Sağlam, "Cogito İnsan Hakları" içinde *Siyasal Parti Özgürlüğü*, ed. Korkut Tankuter (İstanbul: YKY, 2000), 207.

[43] Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları: Ders Kitabı*, 13. Baskı (Bursa: Ekin Yayınları, 2021), 268.

[44] Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, 2. Baskı (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019), 452.

Hükümeti ve Eyalet Temsilciler Meclisi, 2003 yılındaki davadan farklı olarak bu sefer dava başvurusuna dâhil olmamıştır.^[45] NPD'nin kapatılması talebi, 2017 yılında, Anayasa Mahkemesi tarafından "NPD'nin anayasa düşmanı ve nasyonal sosyalizm ile düşünsel yakınlık içinde bulunduğu, ancak faaliyetlerinin başarıya ulaşmasını sağlayacak ağırlığa sahip olmadığı" gerekçesiyle reddedilmiştir.

Federal Anayasa Mahkemesi, özgür ve demokratik düzenin unsurlarını; *anayasada somutlaşan insan hakları, kişi hürriyeti, halk egemenliği, kuvvetler ayrılığı, hükümetin sorumluluğu, idarenin hukuka bağlılığı, mahkemelerin bağımsızlığı, çoğunluk prensibi ve siyasi partilerin eşit koşullarda rekabeti* olarak sıralamıştır. Bu kapsamda, bir siyasi partinin kapatılması için, bu niteliklerdeki toplum düzeninin bir kısmını veya tamamını sonlandırma amacının olması yeterli görülmemekte, aynı zamanda *eyleme geçme şartı* aranmaktadır. Federal Anayasa Mahkemesi, bir partinin yasaklanabilmesi için o partinin demokrasi karşıtı görüşlere sahip olmasının ötesinde siyasi eylemlerde kendisini gösteren ve temel demokratik düzenle sabit bir plana göre sürekli ve kararlı bir şekilde savaşılmaya yönelik sabit bir amaç güttüğünün sağlam delillere dayandırılarak ispatlanmasının gerekli olduğuna hükmetmiştir.^[46] Federal Anayasa Mahkemesi Kanunu'nun 46. maddesinin üçüncü fıkrasına göre Anayasa Mahkemesi, bir siyasi partinin anayasaya aykırılığı nedeniyle kapatılmasına karar vermesi durumunda; partinin tamamının veya bir bölümünün mallarının kamu yararına tasfiye edilmesine hükmedebilmektedir. Kapatılan partinin yerine ikamesi olan bir partinin kurulması yasaktır. SRP ve KPD partilerinin kapatılması sonrasında bu partilerin mülkiyetinde bulunan mallar kamu yararına tasfiye edilmiştir.

Almanya'da, siyasal parti kapatma rejimini düzenleyen anayasanın 21. maddesinin pratik düzlemde uygulamasının artık terk edildiği; antidemokratik amaçlara ulaşmak için "illegal hareketlere ve kuvvet kullanmaya tevessül etmeyen" siyasal partiler için, kapatma yaptırımının söz konusu olmadığı

[45] Bu süreçte, NPD, "resmi makamlar tarafından anayasaya aykırı bir parti olarak gösterilip ayrımcılığa maruz kaldığı" gerekçesiyle 2016 yılının Ekim ayında AİHM'e başvurmuştur. Ancak AİHM, şikâyetin görünür bir gerekçesinin bulunmadığına işaret ederek başvuruyu kabul etmemiştir.

[46] TBMM, "Venedik Komisyonu Raporu," 22. (Erişim: https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf).

söylenbilir.^[47] Nihai tahlilde gözlemlenen, eleştirileri dikkate alan Alman liberal demokratik sisteminin, siyasal partiler için, 1956 sonrasında, artık, kapatma yaptırımını uygulamasını terk ettiği ve kapatmayı bir çözüm yöntemi olarak benimsemediğidir.^[48]

B) AVUSTURYA

Avusturya'da 1975 tarihli Siyasi Partiler Yasası siyasal partilerin serbestçe oluşumunu düzenlerken aynı zamanda nasyonal sosyalizmin siyasal partiler içinde yeniden yükselişi de yasaklamıştır.^[49] Avusturya'da anayasa düzeyinde bir yasa olan “Nasyonal Sosyalist Partinin Yasaklanmasına İlişkin Yasa” ile nasyonal sosyalist bir örgütü ayakta tutmaya veya yeniden oluşturmaya yönelik girişimler yasaklanmıştır.^[50] Avusturya Nasyonal Sosyalist Partisi'nin yasaklanmasına ilişkin kanun gereği yargılanarak, cezalandırılan bir başvurucunun başvurusu, Sözleşmenin 9. ve 10. maddesinde yer alan haklardaki kısıtlamaların meşruluğu bakımından ele alınmıştır. Komisyon, Avusturya Nasyonal Sosyalist Partisi'nin faaliyetleri göz önüne alındığında bu kısıtlamaları *kamu güvenliği, milli güvenlik ve başkalarının haklarının korunması* açısından demokratik bir toplumda alınması gereken önlemler kabul edilerek; 9/2. ve 10/2. maddeler uyarınca özgürlüğün kısıtlanmasını haklı bulmuştur.

Avusturya Anayasa Mahkemesi, Siyasi Partiler Yasası uyarınca 1987 yılında aşırı sağcı Milli Demokratik Parti'yi (*Nationaldemokratische Partei-NDP*) yasadışı ilan etmiştir. Ancak esas ilginç olan 1999 yılında seçimle iş başına gelen ve 2000'lerin başında Wolfgang Schüssel'in önderliğindeki Avusturya Halk Partisi'ne (*Österreichische Volkspartei-ÖVP*) koalisyon ortağı olan Jörg Haider başkanlığındaki aşırı sağcı Avusturya Özgürlük Partisi'nin (*Freiheitliche Partei Österreichs-FPÖ*) iş başına gelmesinden

[47] Gordon, Dan, “Limits on Extremist Political Parties: A Comparison of Israeli Jurisprudence with that of the United States and West Germany,” *Hastings International & Comparative Law Review* 87, (1987): 377.

[48] Şahin, “İnsan Hakları Hukukunda Siyasal Parti Özgürlüğü,” 152.

[49] Birce Albayrak Coşkun, “Türkiye’de Siyasal Parti Kapatma ve Avrupa Örnekleri Parti Kapatmak Demokrasi Tehdidi mi?,” *Memleket Siyaset Yönetim* 3, no. 7, (2008): 143.

[50] Dinler, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasal Partiler,” 53.

sonra dönemin 14 AB ülkesinden aldığı tepkiler ve neticesidir.^[51] Aşırı sağcı olarak nitelenen FPÖ'nün koalisyon ortağı olarak dâhil edildiği Schüssel hükümeti, AB ülkeleri tarafından devlet adamlarının el sıkılmama gibi sembolik protestolarından, çeşitli alanlarda Avusturya hükümeti ile iş birliğine gidilmemesine kadar varan ciddi siyasi tepkilerle karşılaşmıştır. Ayrıca AB, Portekiz dönem başkanlığı sırasında, ülkelerden gelen baskılar sonucunda sadece hükümeti değil Avusturya vatandaşlarını da kapsayan yazılı siyasi yaptırım kararı çıkarmıştır.

C) BELÇİKA

Belçika'da siyasi partiler hukuk düzeni tarafından tanınmadığı gibi, parlamento için aday belirleme konusunda bile siyasi partilere ilişkin düzenleme bulunmamaktadır.^[52] Belçika'da 2004 yılında Flaman Blok Partisi'ne, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı yasağına aykırı davrandığı gerekçesiyle, 40.000 avro para cezası verilmiştir. Bu karar doğrultusunda parti lideri partiyi fesih kararı olarak, Flaman Çıkarı (*Vlamm's Belang*) adıyla yeni bir parti kurmuştur.^[53] Belçika'nın Valonya bölgesinde faaliyet gösteren aşırı sağcı Ulusal Cephe (*Front National- FN*) partisi, 1985'ten 2012'ye kadar faal olan sağcı popülist bir partiydi. Parti, güçlü bir üniter Belçika milliyetçiliğini savunmuş, göçe şiddetle karşı çıkmıştır. FN Frankofon partisi statüsünde olmasına rağmen Flaman seçmenlere ulaşmıştır.^[54] FN'nin lideri Daniel Feret, 2006 yılında ırkçılık suçundan yargılanmıştır. Brüksel Temyiz Mahkemesi, Féret'in suç teşkil eden davranışının parlamento faaliyetleri kapsamına girmediğini ve broşürlerin ırk nedenleriyle ayrımcılığa veya nefrete açık ve kasıtlı bir kışkırtmayı temsil eden pasajlar içerdiğini tespit etmiştir. Mahkeme, Féret'i göçmenlerin entegrasyonu ile ilgili 250 saatlik toplum hizmetine 10 ay hapis cezasına çevrilebilecek şekilde mahkûm etmiştir. Mahkeme ayrıca, Feret'in 10 yıl süreyle parlamentoda aday olamayacağına karar vererek ve

[51] Albayrak Coşkun, "Türkiye'de Siyasi Parti Kapatma," 143.

[52] Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 31.

[53] Bkz. https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2008_0000_0143_0000/0012.pdf, Erişim tarihi: 19.01.2022.

[54] Bkz. https://historica.fandom.com/wiki/National_Front_of_Belgium, Erişim tarihi: 19.02.2022.

sivil partilerin her birine bir Euro gibi sembolik bir tazminat ödemesine hükmetmiştir.^[55] AİHM, söz konusu cezaya ilişkin başvuru kapsamında Sözleşmenin 10. maddesinde düzenlenen ifade özgürlüğü hakkının ihlal edilmediğine karar vermiştir.^[56] Mahkeme, başvurunun yorumlarının, net bir şekilde yabancılar arasında, özellikle halktan daha az bilgiye sahip olan kişiler arasında güvensizlik, reddetme hatta nefret duygularını uyandırma eğiliminde olduğuna hükmetmiştir. Mahkeme'ye göre, başvurunun seçim çalışmaları kapsamındaki mesajları, açık bir şekilde ırk ayrımcılığına kışkırtma anlamına gelmektedir. Kararda başvurunun mahkûmiyeti, kargaşanın önlenmesi ve başkalarının (göçmenler gibi) hakkının korunması bağlamında meşru görülmüştür.

D) DANİMARKA

Danimarka Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (*Dansk Nationalt Socialistiske Arbejderparti-DNSAP*), Almanya'da Nazilerin seçim başarısından sonra, 1930'da kurulmuştur. DNSAP, Alman Nazilerini örnek almışlardır. II. Dünya Savaşı bittikten sonra, popülerliğini tamamen kaybeden DNSAP, Mayıs 1945'te yasaklanmıştır. 1953 tarihli Danimarka Anayasası'nda siyasi partiler dernek özgürlüğünün bir türü olarak düzenlenmiştir. Danimarka Anayasası'nın 8. Kısmında yer alan 78. maddenin ikinci fıkrasında “Şiddet uygulayan veya amacına, şiddeti kışkırtarak veya başka görüşlere sahip kişiler üzerinde benzer cezalandırılabilir etki yoluyla şiddet yoluyla ulaşmayı amaçlayan dernekler, mahkeme kararıyla kapatılır.” hükmü düzenlenmiştir.^[57] Birçok ülkede olduğu gibi, Danimarka'da da siyaseti yöneten ilkeler, anayasada yazılı temel kuralların çok ötesine geçmekte ve gelenek, pratik düşünceler ve genel olarak sosyal gelişmeler, siyasi yaşam koşullarına büyük

[55] Bkz. <http://merlin.obs.coe.int/article/4993>, Erişim tarihi:19.04.2021.

[56] Bkz. AİHM Nefret Söylemi Kararları, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_TUR.pdf, Erişim tarihi: 02.09.2021.

[57] Danimarka Anayasası, https://www.constituteproject.org/constitution/Denmark_1953.pdf, Erişim tarihi: 03.03.2022.

ölçüde katkıda bulunmaktadır.^[58] Son olarak Danimarka'da parti kapatma davalarına bakma yetkisinin Yargıtay'da olduğunu belirtmek gerekir.^[59]

E) FİNLANDIYA

Finlandiya'da 1918 tarihinde kurulan Finlandiya Komünist Partisi (*Suomen Kommunistinen Puolue-SKP*) 1944 yılına kadar yasaklı kalmıştır. Bu parti, 1992 yılında dağılarak Sol İttifak ve Finlandiya Komünist Partisi olmak üzere iki partiye bölünmüştür. Finlandiya Anayasası'nda siyasi parti özgürlüğüne ilişkin açık bir düzenleme bulunmamaktadır. Finlandiya'da herhangi bir siyasi partinin kapatılmasını talep etme hakkı İçişleri Bakanına, savcılara veya siyasi parti üyelerine aittir. Bu yöndeki başvuru, partinin kurulu olduğu yer bölge mahkemesine yapılacağı; bölge mahkemesi kararı için Yüksek Mahkeme'de temyiz hakkının bulunduğu düzenlenmiştir. Finlandiya Yüksek Mahkemesi, 22.09.2020'de Neo-Nazi İskandinav Direniş Hareketi'ni (NRM) yasaklama kararı almıştır.^[60] AİHS, Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve AİHM içtihadına atıfta bulunulan kararda, nasyonal-sosyalizme dayalı bir siyasi sistem kurmaya çalışmanın ne toplanma ne de ifade özgürlüğünün sınırlarına girdiği, aksine bu hakların ihlali anlamına geldiği ifade edilmiştir. AİHS'nin 10. ve 11. maddelerine göre değerlendirme yapılan karar kapsamında AİHS'nin insan haklarının diğer kişilerin hak ve özgürlüklerini yok etmeye yönelik amaçlarla kullanılmasını engellemeyi amaçlayan 17. maddesine de atıfta bulunulmuştur. Karar, AİHM'nin nasyonal sosyalizmin demokrasiyle bağdaşmayan totaliter bir ideoloji olduğunu açıkça belirttiği *Nachtmann/Austria* (1998) ve *Schimanek/Austria* (2000) kararları ile İslamcı fundamentalizmin demokrasi ile bağdaşmayacağına ilişkin olan *Refah Partisi ve Diğerleri/Türkiye* (2003) kararına benzemesi yönüyle ayrıca kayda değer niteliktedir. Finlandiya

[58] Political Parties, <https://www.thedanishparliament.dk/en/political-parties>, Erişim tarihi: 08.08.2021.

[59] Venedik Komisyonu Raporu, https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf, 23, Erişim 07.02.2022.

[60] Disbandment of an association, <https://korkeinoikeus.fi/en/index/ennakkopaatokset/shortsummariesofselectedprecedentsinenglish/2020/kko.html>. Erişim tarihi: 31.11.2021.

Yüksek Mahkemesinin aldığı bu yasaklama kararına ilişkin olarak AİHM tarafından alınan bir karar bulunmamaktadır.

F) İTALYA

Dünyada ilk defa 1947 İtalyan Anayasası'nda "Bütün yurttaşların, demokratik yöntemle, ulusal siyasetin belirlenmesine katılmak üzere, partiler halinde serbestçe birleşmek hakları vardır" denilerek, siyasi partiler anayasal bir kurum olarak kabul edilmiştir.^[61] Anayasa'nın "Geçici ve Son Hükümler" başlığı altında düzenlenen 12. maddesinde, "Feshedilen Faşist Partinin herhangi bir şekilde yeniden kurulması yasaktır" hükmüne yer verilmiştir. Bu düzenlemeyi destekleyici mahiyette 1952 tarihli siyasi partilere ilişkin uygulama kanununda; "şiddeti politik amaç olmak kullanmak, özgürlükleri bastırmak, demokrasiyi ve kurumlarını karalamak, ırkçı politikalar geliştirmek, faşist görünüşlü gösteriler yapmak suretiyle faşist partiye özgü antidemokratik amaçlar izlemek" yasak kapsamında alınmıştır. İtalya'da günümüze kadar kapatılan tek parti Nasyonal Faşist Partidir (*Partito Nazionale Fascista-PNF*). İtalya'da Benito Mussolini tarafından kurulan PNF, 1943'te hükümet tarafından siyasi faaliyetten menedilmiş ve İtalya Anayasası'nın geçici 7. maddesi ile PNF'nin yeniden kurulması yasaklanmıştır. AİHM, İtalya'da faşist partinin kurulmasının yasaklanmasına ilişkin kararında, böyle bir yasağın AİHS'nin 11. maddesinde yer alan meşru sebeplerden "kamu güvenliğini ve başkalarının haklarını koruma amacı" bakımından gerekli olduğu sonucuna varmıştır.^[62] İtalyan siyasi tarihine göz atıldığında, siyasi partilere getirilen sınırlamalarla özgürlükçü ve çoğulcu demokrasinin zarar görmemesine özen gösterildiği görülmektedir. Bu kapsamda İtalyan siyasi hayatında Komünist Parti sistemden dışlanmasına rağmen, siyasi hayatına devam etmiş, hatta koalisyon hükümetlerinde yer alarak iktidar dahi olabilmiştir. Ayrıca, görüş itibarıyla kapatılan PNF'nin devamı olan bir parti dahi kurulmuş ve siyasi varlığını sürdürmüştür.^[63]

[61] Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 29.

[62] Fazıl Sağlam, "Siyasi Partiler Kanunu'nda Uluslararası Standartlara Uygunluk Sağlamak İçin Yapılması Gereken Değişiklikler," *Anayasa Yargısı* 17, (2000): 234.

[63] Erdal Abdulhakimoğulları, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi," (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000), 105.

G) İSPANYA

İspanya anayasasında siyasi partiler, demokratik çoğulculuğun ve siyasal katılmanın temel aracı olarak nitelendirilmektedir. Siyasi partiler, ulusal iradenin oluşmasını ve ifade edilmesini sağlamaya çalışır.^[64] İspanya anayasasında siyasi partilerin yasaklanmasına ilişkin düzenleme bulunmamaktadır. Siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin düzenlemeler Partiler Kanunu'nun 5. maddesinde yer almaktadır. Buna göre, "Bir partinin yasaklanması veya faaliyetlerinin durdurulması, İspanya Ceza Kanununda yasadışı örgüt olarak tanımlanan bir durumun ortaya çıkması, partinin antidemokratik bir tutum veya davranış içinde olması" hallerinde parti mahkeme kararıyla kapatılabilecektir. İspanya'da bir siyasi partiyi kapatma davasını kendi inisiyatifiyle başlatma yetkisi İspanyol Parlamentosu Cortes'in iki meclisinden birinin talebiyle devlet savcısı kanalıyla hükümete ve Maliye Bakanlığına verilmiştir. İspanya'daki uygulamalar, Maliye Bakanlığının bu yetkisini yalnızca hükümet politikasına uygun şekilde kullanmış olduğunu göstermektedir.^[65]

İspanya'da 1998 yılında Halk Birliği (*Herri Batasuna*) Partisi^[66], seçim kampanyası sırasında televizyonda parti propagandası için ayrılan sürede şiddet yanlısı ayrılıkçı Bask Vatanı ve Özgürlüğü Örgütü'nün (*Euskadi Ta Askatasuna-ETA*) bir video kaydını yayınlaması sebebiyle, silahlı çete ile iş birliği yaptığı gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Parti kapatılmamış fakat parti yöneticilerinden 23 kişi hakkında terör örgütü ile bağ kurdukları gerekçesiyle, yedi yıl hapis cezasına hükmedilmiştir. 2002 yılında, Hâkim Baltasar Garzon tarafından, Batasuna ve Herri Batasuna partileri üç yıllık bir dönem için, geçici olarak yasaklanmış; söz konusu partilerin bütün yönetim birimlerine ve mallarına el konulmuştur. Mahkeme Batasuna ve Herri Batasuna'nın kapatılması kararını, "söz konusu partilerin demokrasinin sürdürülmesine uygun olmayan davranışlarına; anayasal değerlere, insan haklarına ve demokrasiye zarar veren davranışlarına ve Siyasal Partiler Kanunu'na aykırı olan fiillerine" dayandırmıştır. Eylül 2002'de hükümet,

[64] Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 30.

[65] Venedik Komisyonu Raporu, https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf, 24.

[66] Herri Batasuna, bir seçim koalisyonu olarak kurulmuş ve 1 Mart 1979 tarihli genel seçimlere katılmıştır. 5 Haziran 1986'da Herri Batasuna partisinin kurulmasından sonra 30 Mayıs 2001 tarihinde Batasuna adında yeni bir siyasi parti kurulmuştur.

Batasuna'nın sürekli olarak kapatılması için İspanya Yüksek Mahkemesine başvurmuştur. 10.03.2003 tarihinde Batasuna, Anayasa Mahkemesine başvurarak, Siyasal Partiler Kanunu'nun anayasaya aykırılık gerekçesiyle, iptal edilmesi talebinde bulunmuş; bu talep 12.03.2003 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir. 27.03.2003 tarihinde ise, İspanya Yüksek Mahkemesi, Batasuna'nın kapatılması için açılan davayı oybirliği ile onaylamış ve Batasuna ile Batasuna'nın selefleri olan Herri Batasuna ve Euskal Herritarrok adlı siyasi partiler de (terör, şiddet ve ETA bağlantısına dikkat çekilerek) kapatılmışlardır. Yüksek Mahkeme'nin, Batasuna Partisi'nin kapatılmasına özgü kararını Başyargıç Francisco Hernando "Batasunanın silahlı ve ayrılıkçı grup ETA ile bağlantılı ve ETA'nın terörist faaliyetleri ile ilgili olduğu" ifadeleriyle gerekçelendirmiştir.^[67] İspanyol Anayasa Mahkemesinin 16.01.2004 tarihli kararı ile kapatma yaptırımları onaylanarak süreç sona ermiştir.

Bunun üzerine ilgili siyasi partiler, kapatma kararına karşı, AİHS'nin 10. ve 11. maddelerine dayanarak, kapatma yaptırımının, ifade özgürlüğünün ve örgütlenme özgürlüğünün ihlali anlamına geldiği; İspanya Siyasi Partiler Kanunu'nun ulaşılabilir ve öngörülebilir olmadığı, kapatma yaptırımının meşru bir amacı izlemediği, demokratik bir toplumda gerekli olmadığı ve ölçülülük ilkesiyle bağdaşmadığı iddiaları ile AİHM'ne başvurmuştur. Başvuruyu inceleyen AİHM, anılan siyasi partilerin başvurusunu "kabul edilebilir" bulmuş ve partilerin yasa dışı ilan edilmesi yönünde alınan kararın AİHS ile "uyumlu olduğuna" karar vermiştir.^[68] AİHM kararda, ilgili siyasi partilere uygulanmış olan kapatma yaptırımının, AİHS'nin 11. maddesi bağlamında, örgütlenme özgürlüğüne yönelik ve hukuk tarafından öngörülmüş, meşru amaç taşıyan bir uygulama olduğunu ifade etmiştir.^[69] AİHM'nin Batasuna kararında, Refah Partisi kararında olduğu gibi bir siyasi partinin, yasaların ya da devletin anayasal yapısının değiştirilmesini önerebileceği, ancak hem

[67] Katherine A. Sawyer, "Rejection of Weimarian Politics or Betrayal of Democracy?: Spain's Proscription of Batasuna under the European Convention on Human Rights," *American University Law Review*, (03/52, 2003): 1541.

[68] Bkz. Herri Batasuna and Batasuna v. Spain, Başvuru No: 25803/04 ve 25817/04, karar tarihi: 30 Haziran 2009.

[69] Herri Batasuna v. Spain, Başvuru No:25803/04; Batasuna v. Spain, Başvuru No:25817, Para: 94.

bu amaç için kullanılacak araçların, hem de önerilen değişikliğin demokrasiye uygun olması gerektiği ilkesi yinelenmiş; demokrasiye tehdit oluşturan bir siyasal partinin kapatılması için iktidara geçmesinin beklenemeyeceği belirtilmiştir.^[70]

H) PORTEKİZ

Portekiz'de 1976 Anayasası'nın çeşitli hükümlerinde siyasi partilere yer verilerek hem kurumsal hem de temel haklar bakımından güvence sağlanmıştır. Halk iradesinin örgütlenmesi ve ifadesi partilere bir ödev olarak yüklenmektedir.^[71] Portekiz Anayasası ile Anayasa Mahkemesine siyasi partilere, bunların koalisyonlarına ve cephelerine ayrıca da bazı siyasi kuruluşlara yönelik yetkiler verilmiştir.^[72] Siyasi Partiler Kanunu'na göre, siyasi partiler ancak etkinliklerine göre kapatılabilmektedir. Kanunda kapatma sebebi, "parti amaçlarının samimi olmaması, kamu ahlakı veya düzenine ters düşecek veya silahlı kuvvetlerin disiplinini sarsacak şekilde haksız araçlarla izlenmesi, ideoloji olarak faşizmin belirlenmesi" şeklinde sayılmıştır. Bir siyasi partinin yasaklanması talebine ilişkin başvuru, savcılık tarafından veya dava ehliyetine sahip vatandaşlar tarafından yapılabilmektedir. Faşist partilerin kapatılması için başvuruda bulunma yetkisi, sadece Devlet Başkanı, parlamento, hükümet, ombudsman, başsavcı ve bölge hükümeti organına tanınmıştır.^[73]

III. TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Türkiye AİHS'ni 18.05.1954 tarihinde onaylamış; 28.01.1987'de AİHM'ne bireysel başvuru hakkını tanımış; AİHM'nin zorunlu yargı yetkisini ise 25.09.1989 tarihinde kabul etmiştir. Dolayısıyla, 25.09.1989 tarihinden önce siyasi partilere yönelik olarak uygulanan kapatma yaptırımlarının

[70] Rıza Türmen, "AİHM'nin Herri Batasuna kararı ve Türkiye," <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/riza-turmen/aihm-nin-herri-batasuna-karari-ve-turkiye-1113582>, Erişim tarihi: 11.05.2021.

[71] Dinler, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler," 30.

[72] Armando M. Marquez Guesdes, Portekiz Anayasa Mahkemesi, <https://anayasa.gov.tr/media/4822/armando.pdf>, Erişim tarihi: 07.01.2021.

[73] Akt. Abdulhakimoğulları, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi," 78.

AİHM'ne taşınması mümkün olmamıştır. Öte yandan, Türkiye'de siyasi parti özgürlüğünün gelişimine ilişkin sürecin fotoğrafını çekme ve geçmişle bugün arasında mukayese yapabilme amacıyla, çalışmanın bu bölümünde siyasi parti özgürlüğünün sınırlandırılmasına ilişkin olarak 1961 Anayasası öncesindeki uygulamalar, 1961 Anayasası'nın kabulünden 1982 Anayasası'nın kabulüne kadar olan uygulamalar ile 1982 Anayasası'nın kabulünden sonraki uygulamalar incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca AİHM'nin Anayasa Mahkemesinin (AYM) kapatma kararlarına ilişkin yaklaşımı ortaya konmaya çalışılmıştır.

A) TÜRKİYE'DE SİYASİ PARTİ YASAKLAMALARI

1- 1961 Anayasası Öncesindeki Yasaklamalar

16.08.1909 tarihinde çıkarılan Cemiyetler Kanunu, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında bazı değişikliklere uğramakla beraber 28.06.1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun çıkarılmasına kadar yürürlükte kalmıştır. 1961 Anayasası'nın kabulünden önce siyasi partiler cemiyetlerle aynı hukuki statüde kabul edilmiş ve 1961 Anayasası'na kadar parti kapatmalar genel olarak bu Kanun kapsamında gerçekleştirilmiştir. 1961 Anayasası ile yapılan düzenleme öncesinde siyasi partiler, çok partili sisteme geçmeden önce Bakanlar Kurulu kararıyla; 1946'da çok partili sisteme geçişten sonra ise Ankara Sulh Ceza Mahkemesi,^[74] Sulh Ticaret Mahkemesi^[75] ya da Sıkıyönetim Komutanlığı^[76] tarafından kapatılmıştır.

Bu dönemde kapatılan partilerin kapatılma gerekçelerini ana hatlarıyla “dini siyasete alet etmek/irtica”, “komünist temayüller taşımak” ve “yasal yükümlülükleri yerine getirmemek” şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Dini siyasete alet etmek gerekçesiyle kapatılan partilere Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1925), İslam Koruma Partisi (1946), İslam Demokrat Partisi (1952), Türk Muhafazakâr Partisi (1953), Millet Partisi (1954) örnek olarak verilebilir. Komünist temayüller taşımak gerekçesi ile kapatılan partilere;

[74] 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi, Eminönü Sulh Ceza Mahkemesi kararıyla kapatılmıştır.

[75] 1950'de kurulan Demokrat İşçi Partisi, Sulh Ticaret Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.

[76] 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ve yine 1946'da kurulan İslam Koruma Partisi, Sıkıyönetim Komutanlığınca kapatılan partilerdendir.

Çiftçi ve Köylü Partisi (1946), Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (1946) ve Türkiye Sosyalist Partisi (1952) örnek teşkil etmektedir. Bunlara ek olarak, Vatan Partisi kurucu sayısı üçten aşağı düştüğü için Medeni Kanun'un 70. maddesi uyarınca 1948'de; Milli Kalkınma Partisi ise Genel Kurul toplantısını yapamamış olması nedeniyle 1958'de münfesihi sayılmıştır. Ahali Cumhuriyet Fırkası, 1930'da Bakanlar Kurulu kararıyla "idare heyeti gösteremediği" gerekçesiyle kapatılmıştır.

Ünal'ın bahse konu dönemdeki siyasi parti kapatma uygulamalarına ilişkin tespitlerini aşağıda aynen aktarmakta yarar görüyoruz:^[77]

Gerek CHP'nin Tek Parti iktidarı yıllarında gerekse DP'nin nispeten çoğulcu iktidarında bu partilerin program ve faaliyetleri devletin geleceği adına tehdit olarak algılanmış ve politik yaşamlarının devamına imkân tanınmamıştır. Siyasi İslam düşüncesi devletin laik karakterine tehdit olarak algılandığı için İslamcı partiler kapatılmıştır. Sol düşünceye sahip olan partiler ise beynelmilelci karakterde oluşu, belirli bir sınıf ve zümrenin çıkarlarına hizmet gayesi taşıması ve ülkenin millî birlik ve bütünlüğüne tehdit olması gibi nedenlerle kapatılmışlardır. Bunlara yasaların gerektirdiği kurucu sayısının altına düşmesi ya da genel kongresini toplayamaması gibi nedenlerle kapatılan partiler de eklenince 1960 yılına kadar Türkiye'nin siyasi partiler mezarlığına döndüğü görülmektedir.

2- 1961-1982 Yılları Arasındaki Yasaklamalar

Türkiye'de siyasi partilere ilişkin ilk anayasal düzenleme 1961 Anayasası ile yapılmıştır. 1961 Anayasası'nın 56. ve 57. maddelerinde siyasi partiler ile ilgili özel hükümlere ve siyasi parti yasaklarına yer verilmiş; parti kapatma davalarının AYM'de görüleceği düzenlenmiştir. Türkiye'de, 1963'te AYM'nin kuruluşundan, tüm partilerin feshedildiği 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar toplam altı parti hakkında kapatma davası açılmıştır. AYM, bu davaların tamamında kapatma yönünde karar vermiştir.

AYM tarafından görülen ilk kapatma davası, 1961'de kurulan İşçi-Çiftçi Partisi'nin kapatılmasına ilişkindir. Bahse konu dava sonucunda İşçi-Çiftçi Partisi "öngörülen sekiz aylık süre içinde tüzük ve program ile yönetmeliklerini ve diğer parti mevzuatını, merkez karar organlarının kararıyla, sözü

[77] Süzan Ünal, "Türkiye'de 1923- 1960 Yılları Arasında Kapatılan Siyasi Partiler," *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no.10 (Mart, 2016): 152.

geçen kanun hükümlerine uydurmadığı” gerekçesiyle 1968’de kapatılmıştır. Türkiye İşçi Partisi “Devletin ülkesi ve ulusu ile bölünmezliği temel ilkesine aykırılık”^[78] gerekçesiyle 20.07.1971’de; Türkiye İleri Ülkü Partisi, “Anayasa Mahkemesince yapılan ihtara rağmen kanunla belirtilen altı ay süre, fazlasıyla geçtiği halde söz konusu aykırılıkların giderilmemiş bulunması nedeniyle”^[79] 14.06.1971’de; Necmettin Erbakan liderliğinde kurulan Milli Nizam Partisi (MNP) “lâiklik ilkesine aykırı davranışlarda bulunulduğu”^[80] gerekçesiyle 20.05.1971’de; Büyük Anadolu Partisi “kuruluşundan itibaren iki yıl içinde büyük Kongresini toplamadığı ve tüzüğünde görülen eksiklikler ile 643 sayılı Siyasî Partiler Kanununa aykırı hükümlerin tamamlanması ve düzeltilmesi için 113. üncü madde hükümleri gereğince Anayasa Mahkemesi tarafından ihtara rağmen bazı aksaklıkların giderilmediği, tutulması zorunlu defterleri tutmadığı” gerekçesiyle 1972’de^[81] ve son olarak Türkiye Emekçi Partisi ise “Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ulusal ya da dinsel kültür ayrılığına veya dil ayrılıklarına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri sürmelerini, Türk dilinden ya da kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek yahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak ulus bütünlüğünü bozma”^[82] gerekçesi ile 08.05.1980’de AYM kararı ile kapatılmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra çıkarılan 16.10.1981 tarihli ve 2533 sayılı Siyasî Partilerin Feshine Dair Kanun ile o dönemde faaliyette bulunan tüm siyasî partiler kapatılmıştır.^[83] Bahse

[78] Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, https://www.anayasa.gov.tr/media/4928/kd_09.pdf, 131.

[79] Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, https://www.anayasa.gov.tr/media/4928/kd_09.pdf, 79.

[80] Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, https://www.anayasa.gov.tr/media/4928/kd_09.pdf, 70.

[81] 23.03.1973 tarihli ve 14490 sayılı Resmî Gazete, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14490.pdf>, 1.

[82] Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, https://www.anayasa.gov.tr/media/4937/kd_18.pdf, 3.

[83] Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Milli Selamet Partisi, Millet Partisi, Türkiye Birlik Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Vatan Partisi, Demokrat Parti, Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi,

konu siyasi partilerin malvarlıkları hazineye devredilirken yöneticileri de tutuklanmıştır.

3- 1982 Anayasasının Kabulünden Sonraki Durum

1982 Anayasası'nın 67. maddesinin ilk fıkrasında "Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasi parti içinde siyasi faaliyette bulunma ve halkoymasına katılma hakkına sahiptir." hükmü ile bir siyasi parti içerisinde siyasi faaliyette bulunma hakkı güvence altına alınmıştır. Anayasa'nın "Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma" başlıklı 68. maddesinin ikinci fıkrasında "siyasi partilerin, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları" olduğu hüküm altına alınmıştır. Anılan maddenin üçüncü fıkrasında "Siyasi partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler." ibaresi ile siyasi parti kurmanın izne tabi olmadığı belirtilmiş ancak siyasi partilerin Anayasa ve kanunlara uygun faaliyette bulunmasına ilişkin çerçeve çizilmiştir. Anılan maddenin dördüncü fıkrasında ise "Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez." hükmü ile siyasi partiler bakımından hukuka aykırılık teşkil edecek eylem ve faaliyetler düzenlenmiştir.^[84]

Anayasa'nın "Siyasi partilerin uyacakları esaslar" başlıklı 69. maddesinde partilerin kapatma ve devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına ilişkin hükümler düzenlenmiştir. Anayasanın 69. maddesinin altıncı fıkrasında yer alan;

Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi

Türkiye İşçi Partisi, Sosyalist Devrim Partisi, Nizam Partisi, Türkiye İşçi-Köylü Partisi, Sosyalist Vatan Partisi, Hürriyetçi Millet Partisi, Hür Demokratlar Partisi.

[84] Anayasa'nın 68/4. maddesindeki bu hüküm AİHS ile güvence altına alınan ifade özgürlüğü (md. 11) ile çelişmektedir.

halinde karar verilir. (Ek cümle: 3/10/2001-4709/25 md.) Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.

hükmü uyarınca bir siyasi partinin anılan fiillerin *odağı haline* ilişkin tespit AYM tarafından yapılır. AYM kimi hallerde temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına da karar verebilir.^[85] Anılan maddenin yedinci fıkrasında yer alan yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partilerin temelli olarak kapatılacağı hükme bağlanmıştır. 69. maddede ayrıca temelli kapatılan bir partinin bir başka ad altında kurulamayacağı düzenlenmiştir. Anayasa'nın 69. maddesinde sayılan hallerden ötürü partinin kapatılmasına veya dava konusu fiillerin ağırlığına göre devlet yardımından kısmen ya da tamamen yoksun bırakılmasına, toplantıya katılan üyelerin üçte iki oy çokluğuyla yani 15 üyenin 10'unun oyuyla karar verilebilmektedir.

1982 Anayasası'ndan sonra yürürlüğe giren 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda (SPK) Anayasa'da sayılan kapatma nedenlerinin yanında diğer birtakım kapatma nedenleri düzenlenmiştir. Anayasa, kapatma kavramını *temelli kapatma* ve *kapatma* olarak düzenlemiştir. Anayasa m. 69/4 siyasi partilerin *kapatılmasından*, m.69/5 ila m.69/9 ise *temelli kapatılmasından* bahsetmektedir.^[86] Benzer şekilde Anayasa m. 149/son hükmünde de “*siyasi partilerin temelli kapatılması veya kapatılmasına ilişkin davalar*” ifadesi yer almaktadır. Anayasada düzenlenen temelli kapatma sebepleri aşağıda sunulmuştur:

- Siyasi partilerin *tüzük ve programlarının* Anayasa m. 68/4 hükümlerine aykırılık teşkil etmesi (Anayasa m. 69/5)

[85] Nitekim AYM, 2008 yılındaki AK Parti kapatma davasında, 6'ya karşı 5 oyla AK Parti'nin Hazine yardımının yarısından mahrum bırakılmasına karar vermiştir.

[86] Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 4. Baskı, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2021), 477.

- Siyasi partilerin *eylemlerinin* Anayasa m. 68/4 hükümlerine aykırılık teşkil etmesi: Eylemlerin odağı haline geldiğinin tespiti (Anayasa m. 69/6) veya
- Siyasi partilerin yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alması (Anayasa m. 69/10)

Gözler'e göre Anayasa'da yer alan bu üç sebep sınırlandırılarak sayılmamıştır. Anayasa'nın 69. maddesinde siyasi partilerin ancak bu üç sebeple kapatılabileceği veya siyasi partilerin bir başka sebeple kapatılamayacağı yolunda bir hüküm yoktur.^[87] Öte yandan, anılan Anayasa hükümlerine paralel olarak SPK'nın 101. maddesinde de kapatma nedenleri üç başlık halinde düzenlenmiştir. Buna göre;

Anayasa Mahkemesince bir siyasi parti hakkında kapatma kararı;

a) Bir siyasi partinin tüzük ve programının Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine aykırı olması, sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlaması, suç işlenmesini teşvik etmesi,

b) Bir siyasi partinin, Anayasanın 68 inci maddesinin dördüncü fıkrasına aykırı eylemlerin işlendiği odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespiti,

c) Bir siyasi partinin, yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alması,

hallerinde verilir.

Gözler'in de dikkat çektiği üzere ne Anayasa'da ne de SPK'da "temelli kapatma" ile "kapatma" arasında bir ayırım yapılmamıştır.^[88] AYM'nin siyasi parti kapatma kararlarına karşı yargılamanın yenilenmesi yolu işletilebilir. AİHM'nin AYM'nin siyasi parti kapatma kararının AİHS ve eki protokollerin ihlali suretiyle verildiğine hükmetmesi halinde AİHM kararının kesinleştiği

[87] Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 467.

[88] Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 477.

tarihten itibaren bir yıl içinde AYM'den yargılamanın yenilenmesi talebinde bulunulabilir.^[89]

1982 Anayasası sonrasındaki siyasi parti kapatma kararları incelendiğinde, 20.05.1983'te kurulan Büyük Türkiye Partisi, 31.05.1983 tarihli ve 79 sayılı Millî Güvenlik Konseyi kararıyla^[90] kapatıldığı dikkat çekmektedir. 22.07.1983'te kurulan Türkiye Huzur Partisi 25.10.1983'te 1982 Anayasası hükümlerine göre AYM tarafından kapatılmıştır.

90'lı yıllarda, hem Türkiye'nin AİHM'nin yargı yetkisini kabul etmiş olması hem de PKK'nın terör eylemlerini artırması paralelinde siyasi parti özgürlüklerinin kısıtlanması bağlamında oldukça dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. 1990'da kurulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi, 1991'de; 1991'de kurulan Halk Partisi ise kuruluşundan sekiz ay sonra; 1988'de kurulan Sosyalist Parti, 1992'de; 1990'da kurulan Halkın Emek Partisi'nin (HEP), 1993'te AYM kararı ile kapatılmıştır. 1992'de kurulan Özgürlük ve Demokrasi Partisi de kapatılması için AYM'de dava açılmış; ancak parti dava sonucunu beklemeden 30.04.1993'te kongre kararıyla kapanmıştır. Buna rağmen AYM'de görülen dava devam etmiş ve 23.11.1993'te kapatma kararı ile sonuçlanmıştır. 1992'de kurulan Sosyalist Türkiye Partisi, 1993'te, 1988'de kurulan Yeşiller Partisi 1994'te; 1992'de kurulan Demokrat Parti, 1994'te; kapatılan HEP'in yerine kurulan Demokrasi Partisi (DEP) de 16 Haziran 1994'te kapatılmıştır. 1991'de kurulan Sosyalist Birlik Partisi hakkında da kapatma istemiyle AYM'de açılan dava devam ederken parti, 1994'te kongre kararıyla kapanmıştır. Ancak parti hakkında AYM'de açılan dava düşmemiş ve parti hakkında 1995'te kapatma kararı alınmıştır.

1995 yılından itibaren Anayasa ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda yapılan olumlu değişikliklerle siyasi parti kapatma davaları sayıca azalmış ancak AYM'nin önüne gelmeye devam etmiştir. 1995'te kurulan Demokrasi ve Değişim Partisi 1996'da; 1996'da kurulan Emek Partisi, 1997'de; 1990'da kurulan Diriliş Partisi 1997'de; 1983'te kurulan Refah Partisi (RP) 1998'de; 1997'de kurulan Demokratik Kitle Partisi ise 1999'da AYM kararıyla

[89] Ömer Keskinsoy, *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, Güncellenmiş 5. Baskı. (Ankara: Monopol Yayınları, 2021), 310.

[90] Yusuf Ziya Keskin, "12 Eylül Ara Rejimi Döneminde Türkiye'de Siyasi Gelişmeler (1980-1983)," *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 26 (Sonbahar, 2020): 717.

kapatılmıştır. Kapatılan RP'nin devamı olarak 1997'de kurulan FP'nin 2001'de kapatılması, 2000'li yılların ilk siyasi parti kapatma kararı olmuştur. Kapatılan DEP'in devamı olarak 1994'te kurulan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) 2003'te; 1995'te kurulan Türkiye Adalet Partisi, 2006'da; yine 1995'te kurulan Adalet Partisi 2009'da; HADEP hakkında kapatma davası açıldıktan sonra kurulan Demokratik Halk Partisi (DEHAP) 2005 yılında kongre kararıyla kendisini feshederek 2005'te kurulan Demokratik Toplum Partisi'ne (DTP) katılmış; ancak DTP de 2009'da AYM kararıyla kapatılmıştır. 1995'te kurulan Büyük Adalet Partisi ise 2010'da kapatılmıştır. 2010 yılındaki kapatma kararından sonra günümüze kadar başka bir siyasi parti kapatma kararı söz konusu olmamıştır.

AYM tarafından kapatılan partilerden çoğunluğu, *ülkenin bölünmez bütünlüğü ilkesinin ihlali* bir diğer ifadeyle *bölücülük* gerekçesiyle kapatılmıştır.^[91] Siyasi partilerden bazıları ise *ihlara rağmen kongre yapmamak, hesabını süresinde vermemek, mevzuatını düzeltmemek, aykırılıkları gidermemek* gerekçeleriyle kapatılmıştır.^[92] Bunun dışında *laikliğe aykırı eylemler, iki seçime katılmama, kapatılan partinin devamı olma, laikliğe aykırı program, bölücülüğün yanı sıra kısmen laikliğe aykırı eylemler, laikliğe aykırı eylemlerin odağı olma* gibi gerekçelerle de kapatma yaptırımı söz konusu olmuştur.

Son olarak, 17.03.2021'de, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Bekir Şahin tarafından, Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) kapatılması istemiyle hazırlanan iddianame AYM'ye gönderilmiştir. İddianamede, HDP'nin terör eylemlerinin odağı olduğu, HDP üyelerinin beyan ve eylemleriyle devletin bölünmez bütünlüğünü bozmayı, ortadan kaldırmayı amaçladığı ileri sürülmüş; partinin halen tutuklu bulunan eski eş genel başkanlarından Selahattin Demirtaş'ın da aralarında bulunduğu 687 kişi hakkında siyasi yasak getirilmesi ve partiye verilen hazine yardımının kesilmesi talep edilmiştir. AYM, iddianamede Anayasa'nın parti kapatmayı düzenleyen 68. ve 69. maddeleri uyarınca *terör eylemlerinin odağı olma* suçlamasının yer aldığına, bu iddianın da kişilerin eylemlerine dayandırıldığına ancak partiyle ilişkilendirilmediğine ve iddianamenin parti kapatmaya ilişkin yargılama usullerine

[91] Bölücülük gerekçesiyle kapatılan partiler: TİP, TEP, TBKP, SP, HEP, ÖZDEP, TSP, DEP, SBP, DDP, EP, DKP ve HADEP.

[92] İÇP, TİÜP, BAP, YP ve DP.

de aykırı olduğuna hükmederek iddianameyi eksikliklerin tamamlanması istemiyle Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığına 31.03.2021 tarihinde iade etmiştir. Bunun üzerine Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından ikinci kez hazırlanan iddianame 07.06.2021 tarihinde AYM'ye gönderilmiştir. 850 sayfadan oluşan yeni iddianamede 451 HDP'li hakkında siyasi yasak talebi ve partinin banka hesabına tedbir konulması istemi de yer almıştır. AYM raportörünün, iade gerekçesindeki eksikliklerin giderildiği tespitini yaparak iddianamenin kabulü yönünde hazırladığı rapor sonrasında Başsavcılığın iddianamesini yeniden inceleyen AYM, iddianameyi oy birliğiyle kabul etmiştir. Yüksek Mahkeme, Başsavcılığın HDP'nin hazine yardımlarının bulunduğu banka hesabına bloke konulması yönündeki tedbir talebini bu aşamada reddetmiştir.

B) AYM'NİN SİYASİ PARTİ KAPATMA KARARLARINA İLİŞKİN AİHM KARARLARI

AYM, Anayasa'nın sistematiğine uygun olarak, siyasi parti kapatma davalarına yönelik değerlendirmelerinde hem özel hem de genel yasaklama hükümlerine atıf yapmış ve bu konuda kümülatif bir uygulamayı benimsemiştir. Siyasi parti kapatma davalarında, özel norm olan Anayasa'nın 68/4. maddesi yanında genel norm olan Anayasa'nın 14. maddesi ile Anayasa'nın başlangıç hükümlerinin kullanılması, yasaklamaların çeşitlenmesine neden olmuş ve siyasi partilerin kapatılmasını kolaylaştırmıştır. AYM bazı parti kapatma davalarında, uygulayacağı normla bağlantılı gördüğü Anayasa'nın diğer düzenlemelerine de yer vermiştir.^[93] Ancak, AİHM, Sözleşmede düzenlenen hak ve özgürlükleri özel bir biçimde ele almakta, Sözleşmenin özel hükmünün ihlali söz konusu olduğunda, Sözleşmenin diğer maddeleri bakımından ayrıca değerlendirme yapmamaktadır.

AYM'nin kapatma kararlarından dokuzuna^[94] ilişkin olarak AİHM'nde Türkiye'ye karşı davalar açılmıştır. Yapılan başvurular sonrasında AİHM, sadece Refah Partisi'nin kapatılması kararının AİHS'ne uygun olduğu; diğer partilerin kapatılmasına ilişkin kararların ise AİHS'ne aykırı olduğu yönünde karar vermiştir.^[95] FP'nin başvurusu ise başvuruçuların başvurudan

[93] Aydın, "Bölünmez Bütünlük İlkesine Aykırılık," 20.

[94] TBKP, SP, ÖZDEP, RP, HEP, DEP, TSP, FP ve DP.

[95] Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 3. Baskı (Bursa: Ekin Yayınları, 2019), 449.

vazgeçmesi sonrasında düşmüştür. AYM'nin siyasal partilere yönelik kapatma kararları, AİHS'ne uygunluk açısından incelendiğinde, Sözleşmeye aykırı bulunan Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP), Sosyalist Parti (SP), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), Halkın Emek Partisi (HEP), Demokrasi Partisi (DEP) ve Sosyalist Türkiye Partisi'nin (STP) kapatılması örnekleri öne çıkmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki AİHM, TBKP, SP, ÖZDEP, HEP, DEP ve STP'nin kapatılma kararlarını, Sözleşmenin 11. maddesinin ihlali olarak değerlendirmiştir.

Türkiye'de siyasi parti yasaklamalarına ilişkin olarak AİHM'nde görülen ilk dava, *TBKP ve diğerleri/Türkiye* davasıdır.^[96] Davanın ilk olması siyasal partilerin kapatılması hakkında bazı ilke kararlarının hem Komisyon hem de AİHM tarafından ortaya konmasına yol açmıştır. Komisyon, oybirliği ile AİHS'nin 11. maddesinin ihlal edildiğine, Sözleşmenin 9. ve 10. maddelerinden dolayı ayrı bir sorun bulunmadığına, Sözleşmenin 14. ve 18. maddeleri ile 1 No.lu Protokol'ün 1. ve 3. maddeleri çerçevesindeki şikâyetlerin ayrıca incelenmesinin gerekli olmadığına hükmetmiştir. AİHM de Komisyonun görüşünü benimsemiştir.^[97] Mahkeme, Sözleşmenin örgütlenme özgürlüğünün ihlal edildiğine karar verildikten sonra, başvuruçuların öne sürdükleri, "Sözleşmenin diğer hükümlerinin ihlal edildiğine yönelik iddiaların" incelenmesine gerek duymamıştır. Mahkeme, düşünce ve vicdan özgürlüğü (m.9), ifade özgürlüğü (m.10), ayrımcılık yasağı (m.14) ile haklar üzerindeki kayıtlamaların kullanılmasının sınırlanması (m.18) iddialarına yönelik olarak herhangi bir karar verilmesinin zorunlu olmadığına hükmetmiştir.

AİHM *Sosyalist Parti ve diğerleri/Türkiye*^[98] kararında, 11. madde kapsamında örgütlenme özgürlüğü bakımından bir ihlal olduğuna karar verildikten sonra, düşünce ve vicdan özgürlüğü (m.9), ifade özgürlüğü (m. 10), ayrımcılık yasağı (m. 14) ve haklar üzerindeki kayıtlamaların kullanılmasının sınırlanması (m.18) gibi özgürlüklere yönelik başvuruçuların şikâyetlerinin aynı olaylara dayanması nedeniyle bu şikâyetlerin ayrıca incelenmesinin

[96] Bkz. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58128%22%5D%7D> , Erişim 12.10.2021.

[97] Bkz. *TBKP ve diğerleri/Türkiye*, para. 15.

[98] Bkz. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22socialist%20party%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-58172%22%5D%7D> , Erişim 10.06.2021.

gerekmediği sonucuna varılmıştır. Ek 1 No.lu protokoldeki mülkiyetin korunması (m. 1) ve serbest seçimlere hak sahibi olmayı düzenleyen hükümlerin (m.3) davada uygulanması yönündeki istekler ise, 11. maddeye aykırı bulunan SP'nin kapatılmasıyla aynı etkilere sahip olduğu belirtilerek ayrıca incelenmesine gerek görülmemiştir.^[99]

ÖZDEP/Türkiye kararında,^[100] AİHM, 11. madde kapsamında yer alan örgütlenme özgürlüğünün ihlal edildiği belirtmesine karşılık, müdahalenin Sözleşmenin düşünce ve vicdan hürriyeti (m.9), ifade özgürlüğü (m. 10) ve ayrımcılık yasağı (m.14) gibi hükümlerini ihlal edip etmediği konularına ilişkin şikâyetleri dikkate almamıştır. Mahkeme, 11. madde kapsamında incelenen hususlar ile ilişkili olduğundan bunların ayrıca incelenmesini gerekli görmemiştir.^[101]

Benzer şekilde, HEP, DEP ve STP davalarında Sözleşmenin 9., 10. ve 14. maddelerinin de ihlal edildiği iddia edilmiş ancak Mahkeme, başvuru konularının aynı olaylara dayanması ve bu olayların Sözleşmenin 11. maddesi bağlamında incelenmesi nedeniyle, söz konusu maddelere yönelik ayrı bir incelemenin yapılmasına gerek görmemiştir. Sözleşmenin 9. 10. ve 14. maddelerinin de ihlal edildiği iddia edilmiş ancak Mahkeme söz konusu iddiaları incelemeye gerek görmemiştir.

Türkiye'den yapılan başvurular bakımından AİHS'ne uygun bulunan tek karar olan *Refah Partisi ve Diğerleri/Türkiye* kararında AİHM, parti yöneticilerinin şiddeti çağrıştıran söylemlerini de dikkate alarak, partinin hedeflerinin demokratik kurallara aykırı olduğu tespitini yapmıştır. Kararda, Refah Partisi'nin İslami kurallara yönelik eylemleri nedeniyle şeriatтан soyutlanmasının mümkün olmadığı görüşü dile getirilmiş; Refah Partisi'nin “*sivil barış ve demokratik rejimi riskli hale getirdiği*” belirtilmiştir. AİHM, Refah Partisi'nin kapatılmasının *zorunlu sosyal ihtiyaçlara cevap verdiği dikkate alındığında, güdülen meşru amaçlarla orantısız olmadığına ve AYM'nin kapatmaya ve bazı parti mensuplarının siyasal haklarının geçici*

[99] *Sosyalist Parti ve diğerleri v Türkiye*, para. 55-57.

[100] Bkz.

[101] *ÖZDEP v Türkiye*, para. 49.

olarak düşürülmesine ilişkin kararında yer verilen gerekçelerin *uygun ve yeterli olduğu* tespitinde bulunarak AİHS'nin 11. maddesinin ihlalinin söz konusu olmadığına hükmetmiştir. Anayurt, söz konusu kapatma kararını AİHM'in iki nedene bağladığı tespitini yapmıştır. Bunlardan birincisi *partinin savunduğu bazı fikirlerin (çok hukukluluk gibi) Avrupa demokrasisine aykırı olduğu*, diğeri ise *ağırlıklı olarak parti mensuplarınca ve yetkili makamlarınca şiddeti övücü ve şiddeti çağrıştıran bir söylemde bulunulmasıdır*.^[102] Kaboğlu ise AİHM kararındaki nedenleri *inanç temelli bir ayrımcılık yaratacak şekilde çok hukuklu bir sistem kurma isteği, şeriatı uygulama isteği ve siyasal yöntem olarak cihada atıfta bulunulmuş olması* olarak sıralamıştır.^[103]

Söz konusu kararlarda AİHM, Anayasa'nın siyasî partilere ilişkin hükümleriyle, Siyasî Partiler Kanunu'nun ilgili maddelerine atıf yapmakla beraber, bu hükümleri eleştiri konusu yapmamış sadece bunların yorumundan ortaya çıkan sonuçları değerlendirerek bunun Sözleşmeye aykırı olduğunu belirlemiştir. Bu konuda Siyasî Partiler Kanunu'nda gereken değişiklikler yapılarak, özellikle kapatılan siyasî partilerin mensuplarının durumlarına açıklık getirilmiştir.

Sonuç olarak, AYM'nin siyasi parti kapatma kararları bakımından AİHM, Sözleşmenin 11. maddesini uygulanacak temel referans norm olarak belirlemiştir. Başvurucuların Sözleşmenin diğer bazı maddelerinin ihlaline ilişkin gerekçelere dayanan talep ve şikâyetleri bakımından ise -siyasi partinin kapatılmasının sonuçlarıyla aynı etkiler doğuracağı gerekçesiyle- aykırılık denetimi yapılmasına gerek duyulmamıştır.

[102] Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım*, 536.

[103] İbrahim Ö. Kaboğlu, "Cihat, Refah Partisi'ni kapatma nedeni...", *BirGün*, 20 Temmuz 2017. <https://www.birgun.net/haber/cihat-refah-partisi-ni-kapatma-nedeni-170707>, Erişim 27.03.2022.

SONUÇ

Siyasi parti özgürlüğünün bileşenlerini oluşturan temel hak ve hürriyetler, AİHS'nin 9., 10., ve 11. maddeleri ve 1 No.lu Ek Protokol'ün 3. maddesi ile güvence altına alınmıştır. Siyasi parti özgürlüğünü kısıtlayıcı mahiyetteki karar ve uygulamaların, anılan güvencelere aykırılık taşıdıkları iddiasıyla AİHM önüne taşınması mümkün olabilmektedir. Siyasi partilerin yasaklanması veya kapatılmasına yönelik uygulamaların, demokratik toplum değerlerine ve çoğulculuğa zarar verdiği kabul edilmekle birlikte, AİHM içtihadına göre ülkenin anayasasına, hukuk düzenine, demokratik toplum değerlerine aykırı şekilde faaliyet gösteren ve şiddet yanlısı olan partilerin kapatılması bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir.

AİHS ile korunan siyasi parti özgürlüğünün sınırları, tarihsel süreçte AİHM içtihadı ile belirlenen kriterler başta olmak üzere, Venedik Komisyonu kriterleri ve AKPM kararı ile getirilen standartlar gibi gelişmelerle şekillenmiştir. Bununla birlikte, söz konusu kriterler arasında birtakım farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin, AİHM'nin *İslamcı fundamentalizm* ve *nasyonal sosyalizm* gibi fikir akımlarının düşünceden eyleme geçmesi bile, teröre ve şiddete dönüşmesi bile, tolere edilmemesi gerektiğine yönelik yaklaşımı, Venedik kriterlerinde yer verilen terör ve şiddet ön koşulu ile çatışmaktadır. Öte yandan, siyasi partilerin kapatılmasının son çare olması, öncelikle farklı yaptırımlara başvurulması, parti kapatma davalarının tarafsız mahkemelerce yapılan yargılama sonucunda karara bağlanması yönünde ortak bir Avrupa yaklaşımının olduğu gözlemlenmektedir. Son tahlilde, AB ülkeleri bakımından siyasi parti özgürlüğü hususunda uygulamada yeknesaklığın büyük ölçüde sağlandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye örneği bakımından ise AB ülkeleri ile mukayese edildiğinde siyasi parti kapatma uygulamalarının oldukça yüksek sayıda olduğu söylenebilecektir. Türkiye'de siyasi parti özgürlüğünün Anayasal güvence altına alınmasından önce de sonra da birçok siyasi parti kapatılmıştır. Türkiye'nin AİHM'nin yargı yetkisini kabul ettiği 1989 yılından 2010 yılına kadar da birçok siyasi parti muhtelif gerekçelerle AYM kararıyla kapatılmıştır. AYM'nin siyasi parti kapatma kararlarından dokuzuna ilişkin olarak AİHM'ne başvuru yapılmıştır. Bahse konu başvurular kapsamında AİHM öncelikle 11. madde kapsamında değerlendirme yapmış, söz konusu başvurulardan sadece Refah Partisi'nin kapatılması kararının AİHS'ne uygun olduğu; diğer partilerin kapatılmasına ilişkin kararların ise AİHS'nin 11.

maddesini ihlal ettiği yönünde karar vermiştir. AİHM'nin AYM'nin siyasi parti kapatma kararlarına ilişkin olarak verdiği ihlal kararlarının oransal çokluğu, iç hukukta siyasi parti özgürlüğüne ilişkin mevzuat ve içtihadın AİHS'ne uygunluk yönünden sorunlu olduğunu göstermektedir. Örneğin AYM'nin siyasi parti kapatma kararlarının büyük çoğunluğunun dayanağı olan Anayasa'nın 68/4. maddesi hükmü, AİHS'nin 10. maddesinde düzenlenen ifade özgürlüğü ile çelişir niteliktedir.

Sonuç olarak, çoğulcu demokratik sistemin sağlıklı işlemesi adına, öncelikle Anayasa'da ve Siyasi Partiler Kanunu'nda siyasi parti yasaklamalarına ilişkin hükümlerin AİHS hükümleri ve AİHM içtihadı perspektifi ile yeniden gözden geçirilerek değiştirilmesi gerektiği aşikardır. İkinci olarak, Anayasa'da ve yasada değişikliğe gidilme bile siyasi partilerin kapatılması istemiyle açılan davalarda AYM'nin AİHM içtihadı paralelinde bir yaklaşım sergilemesi ve mevzuatı bu kapsamda yorumlayarak karar vermesi isabetli olacaktır. HDP'nin kapatılması talebiyle açılan dava, 2022 haziran ayı itibarıyla AYM'nin önündedir. AYM'nin söz konusu kapatma davasına ilişkin olarak sergileyeceği tutum, Türkiye'de siyasi parti özgürlüğüne yaklaşım konusunda bir paradigma değişikliği yaşanıp yaşanmayacağı hususunda ipuçları barındıracaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulahkimoğulları, Erdal. “Türkiye’de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi.” Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000.
- Albayrak Coşkun, Birce. “Türkiyede Siyasi Parti Kapatma ve Avrupa Örnekleri Parti Kapatmak Demokrasi Tehdidi mi?.” *Memleket Siyaset Yönetim* 3, no. 7 (2008): 138-152.
- Anayurt, Ömer. *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2004.
- Anayurt, Ömer. *Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*. 2. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
- Ağırbaşı, Şennur. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü,” *TBB Dergisi*, no. 101 (*Temmuz-Ağustos, 2012*): 83-102.
- Aydın, Mesut. “Bölünmez Bütünlük İlkesine Aykırılık Nedeniyle Yasaklanan Siyasal Partilerin Yasaklanma Kararlarının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Uygunluğu.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 60, no. 2 (2005): 1-27.
- Coşar, Vedat Ahsen. “Siyasi Partilerin Yasaklanması ile İlgili Venedik Kriterleri”. *Ankara Barosu Dergisi* 67, no. 2 (Bahar, 2009): 123-126.
- Çelikyay, Hakan Sabri ve Rengül Ekizceleroğlu. “Türkiye’de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminde Son Dönemde Yaşanan Gelişmeler.” *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 6, no. 5 (2017): 102-109.
- Dinler, Veysel. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Partiler.” Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Doğan, İlyas. *İnsan Hakları Hukuku*. 3. Baskı. Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Erdoğan, Mustafa. “AİHM’nin RP Kararının Düşündürdükleri.” *Liberal Düşünce Dergisi*, no. 23 (2001): 41-50.

- Gordon, Dan. "Limits on Extremist Political Parties: A Comparison of Israeli Jurisprudence with that of the United States and West Germany." *Hastings International & Comparative Law Review*, no. 87 (1987): 347-400.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*. 3. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları, 2019.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*. 4. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları, 2021.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Esasları: Ders Kitabı*. 13. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları, 2021.
- Gül, Cengiz ve Seher Çakan. "AİHM Kararları Işığında Nefret, Şiddet ve Müstehcen İçerikli Söylemler Bakımından İfade Özgürlüğünün Sınırlandırılması." *ERÜHFD* 13, no. 1 (2018): 365-410.
- Hazar, Zeynep. "Siyasi Partilerin Kapatılması ve Demokratik Toplumda Gereklik İlkesi: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Çerçevesinde Bir İnceleme." *YBHD* 3, no. 1 (2018): 73-106.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. "Cihat, Refah Partisi'ni kapatma nedeni..." *BirGün*, 20 Temmuz 2022. <https://www.birgun.net/haber/cihat-refah-partisi-ni-kapatma-nedeni-170707>, Erişim 27.04.2022.
- Keskin, Yusuf Ziya. "12 Eylül Ara Rejimi Döneminde Türkiye'de Siyasi Gelişmeler (1980-1983)." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Sonbahar, 2020): 703-724.
- Keskinsoy, Ömer. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*. Güncellenmiş 5. Baskı. Ankara: Monopol Yayınları, 2021.
- Sağlam, Fazıl. "Siyasal Parti Özgürlüğü." İçinde *Cogito İnsan Hakları*. Ed. Korkut Tankuter, 195-209. İstanbul: YKY, 2000.
- Sağlam, Fazıl. "Siyasi Partiler Kanunu'nda Uluslararası Standartlara Uygunluk Sağlamak İçin Yapılması Gereken Değişiklikler." *Anayasa Yargısı* 17, (2000).
- Sawyer, Katherine A. "Rejection of Weimarian Politics or Betrayal of Democracy?: Spain's Proscription of Batasuna under the European Convention on Human Rights." *American University Law Review* 52, no. 3, (2003): 1531-1581.

- Şahin, Adil. “İnsan Hakları Hukukunda Siyasal Parti Özgürlüğü ya da AİHM’nin 30 Haziran 2009 Tarihli “Batasuna Kararı”nı Yeniden Düşünmek.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65, no. 1, (2010): 135-174.
- Tezcan, Durmuş, M. Ruhan Erdem ve Oğuz Sancakdar. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2002.
- Türmen, Rıza. “AİHM’nin Herri Batasuna kararı ve Türkiye.” *Milliyet*. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/riza-turmen/aihm-nin-herri-batasuna-karari-ve-turkiye-1113582>, Erişim tarihi: 11.05.2021.
- Uygun, Oktay. “Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi.” *Anayasa Yargısı* 17, (2000).
- Ünal, Şeref. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*. 2. baskı Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2001.
- Yıldırım, Serkan Nebi. *Bir Siyasi Hak Olarak Seçme Hakkının Niteliği*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2021.

İnternet Kaynakları:

- AİHM, “Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights.” [https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2532020135221TOPLANTI%20VE%20DERNEK%20KURMA%20%C3%96ZG%20C3%9CRL%20C3%9C%20\(11.%20MADDE\)%20REHBER%C4%B0.pdf](https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2532020135221TOPLANTI%20VE%20DERNEK%20KURMA%20%C3%96ZG%20C3%9CRL%20C3%9C%20(11.%20MADDE)%20REHBER%C4%B0.pdf), Erişim tarihi: 1 Şubat 2022.
- AİHM, “Nefret Söylemi Kararları.” https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_TUR.pdf, Erişim tarihi: 5 Ocak 2022.
- AYM, “Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi.” Erişim 5 Mart 2022. https://www.anayasa.gov.tr/media/4928/kd_09.pdf,
- Danish Political Parties, Erişim 3 Şubat 2022. <https://www.thedanishparliament.dk/en/political-parties>.

- Denmark's Constitution of 1953, Erişim 9 Ocak 2022. https://www.constituteproject.org/constitution/Denmark_1953.pdf.
- European court of human rights, “Case of féret v. Belgium”, Erişim 9 Şubat 2022. <http://merlin.obs.coe.int/article/4993>.
- Finlandiya Yüksek Mahkemesinin Neo-Nazi İskandinav Direniş Hareketi (NRM). <https://korkeinoikeus.fi/en/index/ennakkopaatokset/shortsummariesofselectedprecedentsinenglish/2020/kko.html>. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022.
- Guesdes Armando M. Marquez. Portekiz Anayasa Mahkemesi, Erişim 7 Mart 2022. <https://anayasa.gov.tr/media/4822/armando.pdf>.
- National Front of Belgium, Erişim 19 Ocak 2022. https://historica.fandom.com/wiki/National_Front_of_Belgium.
- Kerestecioğlu Demir v Türkiye, 31 Ocak 2022. [https://anayasagundemi.files.wordpress.com/2021/05/kerestecioğlu-demir-v.-turkiye-basvurusu.pdf](https://anayasagundemi.files.wordpress.com/2021/05/kerestecioглу-demir-v.-turkiye-basvurusu.pdf),
- TBMM, “Meclis Bülteni”, Erişim 19 Ocak 2022. https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2008_0000_0143_0000/0012.pdf.
- TBMM, “Venedik Komisyonu Raporu”, Erişim 27 Ocak 2022. https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf.
- TESAV, “Cumhuriyet Döneminde Kurulan ve Kapanan Siyasi Partiler”, Erişim 8 Ocak 2022. http://www.tesav.org.tr/wp-content/uploads/2017/03/3.1923ten_Bu_Yana_Kurulan_ve_Kapatilan_Siyasi_Partiler.pdf,
- TESEV, “Venedik Komisyonu'nun Türkiye'de Siyasi Partilerin Yasaklanmasına İlişkin Anayasal ve Yasal Hükümlere Dair Görüşü”, https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Venedik_Komisyonu_Turkiye_Raporu.pdf. Erişim tarihi: 3 Şubat 2022.

Kararlar:

AİHM, Feret/Belgium, B. No. 15615/07, 10/12/2009.

AİHM, Gülcü/Türkiye, B. No. 17526/10, 19/01/2016.

AİHM, Herri Batasuna ve Batasuna/Spain, B. No. 25803/04 ve 25817/04,
30/06/2009.

AİHM, Kerestecioğlu Demir/Türkiye, B. No. 68136/16, 04/05/2021.

AİHM, Kommunistische Partei Deutschlands/Germany, B. No. 250/57,
20/07/1957.

AİHM, Leyla Şahin/Türkiye, B. No. 44774/98, 10/11/2005

AİHM, Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, B. No. 41340/98, 41342/98,
41343/98 ve 41344/98, 12/02/2003.

AİHM, Piermont/France, B. No. 15773/89; 15774/89, 27/04/1995.

AİHM, ÖZDEP/Türkiye, B. No. 23885/94, 08/12/1999.

AİHM, Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve diğerleri/Türkiye, B. No. 133/
1996/ 752/ 951, 30/01/1998.

AİHM, Sosyalist Türkiye Partisi ve diğerleri/Türkiye, B. No. 26482/95,
12/11/2003.

AİHM, Rusya Cumhuriyet Partisi/Rusya, B. No. 12976/07, 12/04/2011.

KOMİSYON, Jurasienne/İsviçre, B. No. 8191/78, 10/10/1979.